

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ЖАҲОН ТИЛЛАРИ ФАКУЛЬТЕТИ

Зоҳиджон САДИҚОВ

**ҚАДИМГИ
ТУРКИЙ
РЕАЛИЯЛАР
ТАРЖИМАСИ**

Монография

«Vodiy Media»

Наманган

2021

УЎК: 811.111

КБК: 81.25

С – 06

3. Садиқов. *«Қадимги туркий реалиялар таржимаси».* Монография / Наманган:, «Vodiy Media», 2021. 120 бет. ISBN 978-9943-6616-0-8

Монографияда таржимашунослик фанидаги долзарб мавзулардан бири ҳисобланадиган реалиялар таржимаси муаммоси ўрганилади. Китобда дастлаб реалия тушунчаси тавсифланади ва унинг бошқа атамалар билан алоқаси ўрганилади. Айни пайтда мазкур масала туркий халқларнинг илк адабий достони, қомусий манба бўлмиш Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асарининг ҳозирги ўзбекча табдили, унинг икки немисча ва бир инглизча таржималари билан қиёсий тарзда таҳлил қилинади. Монографияда олиб борилган тадқиқот материалларидан мамлакатимиз олий ўқув юртлари филологик йўналишидаги факультетлар бакалавриат ва магистратура босқичи талабалари, шунингдек, докторантура тадқиқотчилари, қолаверса, таржима назарияси ва амалиёти муаммолари билан қизиқадиган кенг китобхонлар оммаси фойдаланишлари мумкин.

Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори, профессор
Ҳамиджон Ҳомидов

Такризчилар: педагогика фанлари номзоди, профессор
Сайдумар Сайдалиев
филология фанлари номзоди, доцент
Қосимжон Сидиқов

Ушбу монография Наманган давлат университети Илмий-техник кенгашининг 2021 йил сентябрь ойидаги 9-сонли йиғилиши қарори билан нашрга тавсия этилган

ISBN 978-9943-6616-0-8

© «Vodiy Media» нашриёти

© 3. Садиқов, 2021

КИРИШ

Жаҳон таржимашунослигида кўхна ўтмишда яратилган асарларни бугунги китобхонларга таништиришда таржиманинг ўрни беқиёс эканлиги кенг эътироф этилар экан, бундай манбалар ўша давр тарихий ва миллий ўзига хослигини ифодаловчи муҳим маълумотларга бой бўлиши алоҳида таъкидланади [33.182]. Бугунги кунгача XI аср Марказий Осиё ҳаёти бўйича Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луғотит турк”идан ташқари ягона илмий ва адабий манба ҳисобланмиш Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асарида ўша даврга хос бўлган хос сўз ва хос ҳолатлардан фаол фойдаланилган. Жаҳон сўзшунослигидаги энг ёш фанлардан бўлмиш таржимашуносликда кейинги пайтларда тез-тез кун тартибига қўйиб борилаётган *реалия* тушунчаси айнан ану шу тарихий ва миллий ўзига хосликларни ўзида такрорланмас даражада мужассамлаштирганлиги билан ажралиб туради.

Реалияни устоз Ғайбулла Саломов “хос сўз” деб бежиз айтмаганлар. Бугунги кунга келиб, *хос сўз* ва *реалия* терминлари бир нарсами? Реалия фақат сўзлардан иборатми? Шарқона бадий асарлардаги миллий ва тарихий бўёққа бўялган реалияларни европаликлар қандай тушунадилар? Реалияларни таржима қилса бўладими? - каби бир қатор саволлар туғилмоқда. Мазкур монография ана шундай муаммоларни ҳал этишда ўзига хос бир йўл тариқасида ҳам пайдо бўлди.

Агарда *термин* деган тушунча мантиғига назар ташласак, унинг фақат бир маънони англатиши ва имкон қадар шу маънони биргина атама билан ифодаланиши лозимлиги айтилади. Аммо ҳаёт шу даражада ранг баранг ва хилма-хилдирки, борлиқдаги ҳамма нарсаларни ҳам гоҳида сўз билан ифодалашнинг имконияти бўлмайди. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *термин ва атама* сўзларининг ёнма-ён қўлланилаётганлиги ҳам буни исботлаши мумкин. Ана шу нуқтаи назардан биз мазкур масалага ҳар икки терминнинг жаҳоннинг турли таржима мактабларида

Ўзига хос тарзда талқин қилинишини эътироф этган ҳолда ёндошишга ҳаракат қиламиз. Бошқачароқ айтганда, *хос сўз* термини, асосан, ўзбек таржимашунослигида ўтган асрнинг охириги чорагида, *реалия* эса, Ғарб таржимашунослигида, шунингдек, бизда ҳам фаол қўлланилмоқда. Бунинг боиси, биздаги таржимашунослик бугунги кундаги кўплаб масалаларни ҳал этишда Ғарб ва рус таржимачилигига кўпроқ мурожаат этмоқда, десак нотўғри бўлмайди.

Реалия таржимаси муаммоси бўйича таржимашуносликда анчагина тадқиқотлар яратилган. Бу борада Европа, хусусан, болгар олимлари етакчиликни қўлга олган бўлсаларда, Россия таржима назариётчилари ҳам улардан ортда қолаётганликлари йўқ. Айти пайтда бу муаммо бизнинг республикамиз таржимашуносларини ҳам ҳар томонлама қизиқтириб келаётган мавзулардан ҳисобланади. Афсуски, устоз Ғайбулла Саломовдан кейин ўзбек таржимашунослигида таржима назарияси унинг амалиётидан анчагина ортда қолиб келмоқда. Аслида, *реалия* таржимаси бизда анчадан бери ўрганиб келинади. Фақат у бошқа атамалар билан номланиб келинган. Жумладан, *хос сўз, миллий ўзига хослик, миллий колорит, тарихий-миллий хос хусусият, имо-ишора ва турқ тароватга оидлик, гайрилисоний воситалар* кабилар. Тўғриси айтганда, мамлакатимизда бугунги кунга қадар таржимашунослик ихтисослиги борасида фаолият кўрсатган ва кўрсатаётган мутахассисларимиз ичида мазкур мавзуга у ёки бу даражада муносабат билдирмаганлари бўлмаса ҳам керак.

Таъкидлаш керакки, ўзбек таржимашунослигида реалия таржимаси муаммоси ҳанузгача қадимги ўтмишда яратилган асарлар, жумладан, “Қутадғу билиг” (1069 йил) каби қомусий характердаги асар таржимаси мисолида махсус ўрганилмай келинмоқда. Мазкур монография ана шу соҳадаги бўшлиқларни тўлдиришни мақсад қилади. Китобда ушбу муаммо Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асари қадимги туркий матни транскрипцияси унинг ҳозирги ўзбек тилидаги табдили,

шунингдек, немис тилидаги дастлабки Херман Вамбери таржимаси (1870) ҳамда Вилхельм Радлов амалга оширган иккинчи немисча таржимаси (1910), ниҳоят америкалик туркшунос ва таржимон Роберт Данкофф қаламига мансуб инглизча таржимаси (1983) мисолида қиёсий ўрганилади. Ўрни билан асарнинг С.Иванов амалга оширган русча ва Р.Аратнинг туркча таржималаридан ҳам фойдаланилади. Кези келганда яна шуни ҳам эслатиб ўтишни лозим топишни истардик. Китобда қадимги туркий обидадан қиёсий таҳлил учун олинган барча мисолларни ҳам *реалия* деб аташ даъвоимиз йўқ. Аммо улар у ёки бу даражада ана шу тушунчага яқинлиги ва муайян миллий ва даврий аҳамият касб этишини инобатга олинганлигини мухтарам китобхонга эслатиб ўтмоқчи эдик.

Мазкур монографияни юзага келишида яқиндан ёрдам берган Германия Майнц университетининг Таржима, тил ва маданият факультети декани, немис таржимашунос профессори Михаил Шрайбер ҳамда мазкур университетнинг Туркология институти раҳбари, профессор Юлиан Ренчларга ўзимнинг самимий миннатдорчилигимни изҳор қиламан. Китобни янада такомиллаштиришга оид фикр-мулоҳазаларни самимий қабул қиламан.

Муаллиф

I БОБ. РЕАЛИЯЛАРНИНГ ФАНДА ЎРГАНИЛИШИ

1.1. Реалия ҳақида тушунча

Реалия сўзи лотинча *realia* калимасидан олинган бўлиб, у *ашъёвий*, *ҳақиқий* деган маъноларни англатади. О.С. Ахманованинг “Словарь лингвистических терминов”да унга куйидагича таъриф берилади: “Реалия деганда - борлиқдаги ашъёвий маданият натижаси, мумтоз грамматикада эса, муайян мамлакатнинг давлат қурулиши, муайян халқнинг тарихи ва маданиятини ифодаловчи сўзлар, маълум бир тилда мулоқот қилиш хусусиятларини ифодаловчи лингвистик birlik тушунилади” [3. 381] – дейилади (Таржима бизники, С.3.).

Реалияларнинг муайян колоритни акс эттириш хусусиятлари тўғрисида XX асрнинг 50-йилларида тилшунослар бахс юрита бошладилар. Бу борада бир тўхтамга келиш анча мураккаб кечди. Бунинг асосий сабаби, ўша мунозара олиб бораётган тадқиқотчиларнинг ишларида айнан мазкур масала диққат марказда бўлган эмас. Мавжуд илмий тадқиқотлар таҳлили натижасида реалияларга икки хил қараш борлигини кўриш мумкин. У ҳам бўлса, биринчиси, таржима нуқтаи назаридан қараш, иккинчиси эса, мамлакатшунослик асносида ёндошиш. Айрим олимлар реалияга таъриф беришда тўлиқ бўлмаган ёки мавҳум хулосалар чиқарадилар. Аниқроғи, мазкур тил birlikларининг фақат бир томонинигина ёритиб берилади холос. Шу боис ушбу тушунчани ойдинлаштиришда аввалги таърифларни бир кўздан кечириш зарурати бор. Тан олиш керакки, реалияшунослик борасида рус тадқиқотчилари анча фаолдирлар. Жумладан, тилшунос М. Л. Вайсбурд реалияга мамлакатшунослик асносида ёндошар экан, бу ҳақда куйидагича фикр билдиради: “Бу маълум бир мамлакат ижтимоий ва маданий ҳаёти воқеалари, ижтимоий корхона ёки ташкилотлар, кундалик нарса ва буюмлар, тарихий шахслар ҳамда бошқа кўплаб

лексик бирликлар ҳисобланади”[6.95]. А.В.Фёдоров ушбу таърифга танқидий қарайди. Унинг фикрича, реалиялар фақат сўзлар эмас, балки муайян халқнинг ҳаётидаги нарса, предмет ва воқеа-ҳодисаларнинг номини ифодаловчи сўз ва сўз бирикмалар бўлиши мумкин. Олим реалиялар ҳақида эмас, балки реал ҳаётда мавжуд нарсаларнинг номлари ҳақида гапиришни тавсия этади [33.123].

Реалияларни тўғри тушунишда нафақат унга берилган таъриф, балки ушбу сўзнинг бошқа терминлар билан алоқасида ҳам тафовутлар борлиги кўзга ташланади. Яна бир рус олимаси Л.И. Сапогованинг фикрича, реалия сўзлар деганда тилга ўзлаштирилган сўзларнинг бири назардат тутилиб, улар чет тилидаги маиший ва маҳаллий нарсаларнинг номларини ифодаловчи махсус сўзлар билан максимал даражада оҳангдошликка эга бўладилар [24. 54-60]. Аммо ўзлашма сўзлар, асосан, луғатларда акс эттирилади. Демак, улар мазкур тилнинг луғат хазинаси таркибий қисми ҳисобланади. Реалиялар ҳам кўп мартаба қўлланаверилганидан кейин, муайян тил луғатларидан жой оладилар. Аммо улар орасида фақат махсус соҳаларда, жумладан, матбуотда қўлланиладиганлари ҳам бўлиб, улар луғатларга киритилмаган. Шу сабабдан бундай реалияларни ўзлашган сўзлар тариқасида қўллаш тавсия этилади. Айни пайтда, ҳар қандай реалияга ҳам изоҳ ва тавсиф бериб бўлмайди. Бу жараён реалияларни таржимада қандай усул билан таржима қилинишига боғлиқ эканлигидир.

Реалиялар тўғрисида нисбатан мукамал ва ҳақиқатга яқин таърифни С. Влахов ва С. Флоринлар берганлар. Унга кўра: “Реалиялар – муайян бир халқнинг ҳаёти, турмуши, урф-одатлари, маданияти, ижтимоий тараққиётига оид нарса, предмет, воқеа-ҳодисаларни ифодаловчи сўз ва сўз бирикмалари бўлиб, улар миллий ва даврий хусусиятга эгадирлар.” [10. 48].

Юқоридагилардан келиб чиқиб реалия (хос сўзлар) тўғрисида шундай дейиша мумкин: *реалиялар* – муайян бир халқ

ёки дингагина мансуб бўлган хос сўзлар бўлиб, улар мазкур халқнинг миллий маданияти, тафаккур ва турмуш тарзини акс эттирувчи даврий ва ҳудудий хос хусусиятга эга бўлган сўз ва сўз бирикмаларидан иборат бўладилар.

Реалиялар ҳақида гапирганда *колорит* тушунчасига ҳам ойдинлик киритиш керак бўлади. Колорит, С.И.Виноградов фикрига кўра, бирор нарса ёки воқеа-ҳодиса (давр ёки ҳудуд)нинг ўзига хос хусусиятлари мажмуидан иборат. Шу боис, у муайян халққагина хос бўлган аломатларни ўзида мужассамлаштиради. Бу жиҳат, ўз-ўзидан муайян тарихий даврда содир бўлади [11. 21]. Реалиялар лисоний ҳодиса, лисоний бойлик сифатида ҳам муайян жамиятнинг тарихий тараққиётида ўзига хос рол ўйнайдилар ва жамиятдаги ўзгаришларга ўз таъсирларини кўрсатадилар. Улар орасида *реалия-неологизм, реалия-архаизм, реалия-историзмларни* учратишимиз мумкин. Неологизмлар ҳозирги замонда пайдо бўлган янги лексик бирликлардир. Историзмлар эса, ўлган реалиялардир. Реалиялар сирасига яна иқтибос (цитата)ларни, қанотли сўзлар (крылатые слова)ни ҳамда афористик характерга эга бўлган ҳикматларни, турли кўринишдаги мурожаатларни ҳам киритиш мақсадга мувофиқ. Шу ўринда таъкидлаш керакки, реалияларнинг энг кўп қисми отлардан иборат бўлади. Айтиш керакки, реалиялар орасида феъллашган отлар учрамайди, чунки уларда ҳаракат аломати кўзга ташланмайди. Аммо улар орасида отлашган сифатлар бор. Масалан, рус тилида *вершковий, аршинний, саженний, копеечный, рублевий*. Ўзбек тилида *зигирча, аршин, бир мирилик, сўмлик* кабилар мисол бўла олади. Улар аслида *от реалиялардан* келиб чиққан. Булар шундай реалияларки, уларнинг ҳам бошқа тилларда айнан эквивалентлари бўлмайди. Тилшунос Л.Д. Тамахиннинг шаҳодат беришича, бундай сифатлар ўз ва кўчма маъноларда ҳам қўлланишлари мумкин [28. 44].

Юқоридагилардан реалиялар бошқа халққа ёт бўлган ва муайян халқнинг маиший ҳаёти, маданияти ижтимоий турмуши

ва тарихий тараққиётигагина тааллуқли бўлган сўзлар ва сўз бирикмалари тушунилади. Демак улар миллий ва тарихий колоритни ўзларида мужассамлаштирган бўладилар.

1.2. Реалияларнинг бошқа лексик бирликлар орасидаги ўрни

Реалиялар тушунчасини аниқлаштириш учун С.Влахов ва С.Флоринлар терминларга мурожаат қилишни тавсия этадилар. Терминлар реалиялардан фарқли хусусиятларга эга бўлсаларда, улар реалиялар тушунчасига яқин турадилар. Рус тилидаги илмий адабиётларда қуйидаги терминларни учратамиз: "безеквивалентная лексика", "экзотизми", "варваризми", "локализм", "этнографизм", "коннотативные слова", "пробелы", "бытовые слова" [10. 52]. Шу боис юқоридаги тушунчаларни реалиялардан айнан нима фарқлаб туришини конкретлаштириб олиш лозим. Биз, мазкур атамаларга бўлган муносабатда кўпроқ реалияшунос болгар олимлари С.Флорин ва С.Влахов ҳамда ўзбек таржима мактаби асосчиси Ғайбулла Саломов қарашларига таянамиз.

Реалия ва варваризм. Варваризм термини адабиётларда турлича ифодаланади. А. А. Реформацкий фикрича, варваризмлар нотаниш реалия ва урф-одатларни ифодалаш учун хизмат қиладиган ўзлашган сўзлардир [19. 137]. Айни пайтда варваризмлар тил структурасини бузиш ёки қисман ўзгартириш натижасида қўлланиладиган, ўзга тиллардан ўзлашган сўзлар сифатида ҳам эътироф этилади. Аммо реалиялар фақат мустасно ҳоллардагина варваризм бўлиши мумкин. Шунингдек, варваризмлар реалиялардан фарқли равишда луғатлардан жой олиш имконияти бор.

Реалия ва экзотизмлар. Болгар олимлари С.Влахов ва С. Флоринларнинг фикрларича, *экзотизм* термини *реалия* терминига энг яқин ва улар билан рақобатлаша оладиган лексик

бирликлар ҳисобланади [10.50]. “Словарь лингвистических терминов”да айтилишича, экзотизмлар жуда кам ўрганилган ва кўпчиликка нотаниш бўлган тиллардан (ҳинд-европа тиллари оиласига мансуб бўлмаган) ўзлашган сўзлар ва сўз бирикмалари бўлиб, улар маҳаллий колорит яратиш мақсадида қўлланади [3.214]. Аммо кўпинча *экзотизм* термини ўрнида негадир *варваризмлар* ишлатилади. Ваваризмлар луғатларга киритилмайди. Бироқ одатда улар муайян тилнинг луғат хазинасидан жой оладилар. Реалиялар эса, экзотизимлар каби луғатларга киритилмасида, тилда фаол қўлланилаверади. Рус тилидаги адабиётларда ҳам *экзотизм* тушунчасини *реалиялар* тушунчасига нисбатан синоним сифатида қараб бўлмайди. Бу тўғри фикр. Сабаби, ушбу сўзнинг семантикасидан ҳам маълумки, *экзотик* деган сўз ўз маъносиди, яъни – *бошқа юртлиқ, хорижий* каби маъноларида қўлланади. Кўчма маънода эса, *гаройиб, ёввойи, антиқа* каби маъноларда тушунилади. Ана шу жиҳатдан ҳам қараганда реалиялар - экзотизимлардан фарқ қиладилар.

Реалия ва локализм. *Локализм* терминига келсак, унга яқин бўлган “маиший сўз”, “этнографизм”лардир. Чунки бу терминларнинг бир-бирига жуда яқинлиги бор. Айни пайтда локализмлар стилистик жиҳатдан реалияларга жуда яқин келадилар. “Локализмлар шундай сўз ва сўз бирикмаларки, улар адабиётларда аниқ кўрсатиб бўлмайдиган тарзда муайян ҳудуд билан чегараланадилар” [10. 44]. Бизнингча, локализмларнинг семантик жиҳатдан олганда реалияларга жуда ҳам яқинликлари бор. Чунки, ана шу “маҳаллийлик” тушунчаси ва уларни англатадиган предметлар айнан реалияларга ҳам тааллуқлидир. Аммо биз реалияларни янада кенгроқ тушунча сифатида қўллаймиз.

Реалия – лакун-неологизм. Айрим тадқиқотчилар *лакуна* терминини бир халқнинг урф-одатида ва маданиятида бўлган ва бошқасида кузатилмайдиган ҳолатларга нисбатан қўллайдилар.

Бошқача айтганда, *лакуна* деганда, бир тилда бўла туриб, бошқасида эквиваленти бўлмаган ҳолатлар назарда тутилади. Яна бир тоифа мутахассислар эса, *неологимларни реалия* тушунчаси сифатида лексикографик аснода туриб талқин қиладилар.

Реалия ва коннотация. *Коннотациялар* – сўз ва сўз бирикмаларининг қўшимча эмоционал-экспрессив маъноларидан иборат бўлиб, уларнинг семантик-услубий ўзига хосликлари мавжуд бўлади. [3. 222]. Ана шу маънода қараганда, реалиялар ҳам нарсаларнинг коннотатив маъноларини ифодалайдилар.

Реалияларнинг муқобилсиз лексика доирасидаги ўрни. С.Влаховнинг фикрига кўра, *муқобилсиз лексика* ўзининг мазмун-моҳиятига кўра анчагина кенг қамровли ҳисобланади. Муқобилсиз лексика шундай тушунчаки, унинг муқобиллари таржима тилларида бўлмайди. [10. 44]. Муқобилсиз лексика *реалия* тушунчасидан кенгроқ маънода қўлланилади. Янада аниқроқ айтадиган бўлсак, реалия - муқобилсиз лексика таркибига киради. Муқобилсиз лексикани рус тилида *безэквивалентная лексика* деб юритилади. Реалиялар, аслида лингвистик ҳодиса бўлмаслиги мумкин. Аммо муқобилсиз лексика ўз номи билан – лексика, яъни тилга албатта алоқадор ҳисобланади. Муқобилсиз лексика масаласи ҳам ҳеч бўлмаганда камида икки тил аро қиёсда кўзга ташланади. Айни пайтда шуни ҳам билиш лозимки, бир жуфт тилда муқобилсиз бўлган лексика бошқа тиллар жуфтлигида қиёслаганда, муқобилсиз бўлмаслиги ҳам мумкин. Демак, ҳар бир тилни бошқа тил билан қиёслаганда унинг айнан қайси тил билан қиёсланиши муҳим аҳамиятга эга бўлади. Муқобилсизлик ҳам айнан ана шу ўринда кўзга ташланади. Бу жиҳат ўз навбатида ана шу тиллараро луғатларда ҳам турлича акс эттирилади.

Реалия ва термин. Бир қараганда реалия терминларга жуда яқин туради. *Терминлар* аниқ белгиланган муайян предмет ҳодисанинг биргина маънода келишини ифодалайди. Терминларнинг синонимлари бўлмайди. Улар кўпинча чет

тилидан кириб келган сўз ёки сўз бирикмалари бўладилар. Улар тарихан чегаралангандирлар. Аммо ана шу жиҳатларнинг кўпчилиги реалияларга ҳам дахлдор. Бироқ реалиялар лексик жиҳатдан чегараланмаган бўладилар. Бир қатор лексик бирликлар мавжудки, уларни бир пайтнинг ўзида ҳам реалияларга, ҳам терминларга мансуб дейиш мумкин. Айрим олимларлар, жумладан, таржимашунос А.Д.Швейцар ўз тадқиқотларида ҳатто “термин-реалия” тушунчасини ҳам ишлатади [35. 253]. Лекин бу икки тушунчани бир-бири билан аралаштириб юбориш ярамайди. Чунки, терминларнинг таржима тилида аниқ эквивалентлари бўлади. Реалиялар муқобилсиз лексика таркибига киради. Терминлар эса, бундай эмас. Бундан ташқари, терминлар миллий колоритга эга бўлмай, махсус фан тушунчаларини ифодалайдилар. Реалиялар кўпинча бадиий адабиётда ва газета публицистикасида қўлланилади. Реалиялар фақатгина илмий матнларда қўлланилганларидагина термин вазифасида келишлари мумкин. Реалиялар уларни яратган халқ тилига мансуб бўладилар. Терминлар эса, бутун инсоният мулки ҳисобланадилар. Реалиялар турли ахборот воситалари, адабий-бадиий асарлар воситасида нотаниш халқ ҳаётига кириб келишлари мумкин. Реалиялар ўзлашган сўзлар сифатида бошқа халқларнинг урф-одатлари, маданияти ва турмушига кириб кетишлари кузатилади. Реалиялар бошқа халқлар турмуш тарзида мустаҳкам ўрин эгаллаб, терминлар каби кенг қўлланилиши ҳолатлари ҳам кузатилади. Аммо шундай тақдирда ҳам уларни терминлардан фарқлаш мумкин. Чунки улар миллий ва тарихий колоритга эга бўладилар. Терминларни сунъий яратса бўлади. Бироқ реалияларни фақатгина муайян халқ ўз тараққиёт даражаси давомида яратади. Реалиялар халқнинг дунёқарашига ҳам боғлиқ ҳолда пайдо бўлади. В.Черновнинг фикрига кўра, реалияларнинг муҳим хусусияти, уларнинг оммабоплиги, кўпчилик томонидан ишлатилиши, аслият тилидаги кўпчиликка маълумлиги ёки аксинча таржима тили ўқувчиларига нотанишлиги билан

характерланади. Г.В. Чернов [34. 223-224]. С.Влахов ва С.Флоринлар фикрларига кўра уруғ, қабила ва ўсимликлар гуруҳига кирувчи номлар терминларга яқин келадилар. Аммо улар қачонки узлуксиз ҳолат келганларидагина шундай бўлишлари мумкин. Масалан, "муллукурумба" реалия бўладиган бўлса, "французлар" ҳам шундай бўлиши керак ёки этник бирликларнинг бошқалари ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Шу боис реалиялар билан терминларнинг ўртасидаги чегарани ишончли деб бўлмайди. Шу боис термин билан реалиялар чегараси ўртасида бузулишлар бўлиб туради ва уларни фарқлашда миллий, маҳаллий ва даврий бўёқларга аҳамият берилса, масала тезроқ ва осонроқ ечилиши мумкин. Бу ўринда контекстнинг ҳам назардан соқит қилиб бўлмайди [10. 52].

Реалия ва ксенизм. *Ксенизм* шундай сўз ва иборалардан ташкил топадики, улар чет тилида қандай ёзилган бўлса, таржима тилида ҳам ана шундай ўзгаришсиз ифодаланади. Бунда ҳеч қандай морфологик ўзгаришларга йўл қўйилмайди. Бошқа бир қатор олимлар эса, *ксенизм*ларни чет тилидан кириб келишда ўзининг фонетик хусусиятини сақлаб қолган сўзлар сифатида тушунадилар. Демак, айрим ксенизмлар реалиялар бўлиши ҳам мумкин. Масалан, Францияда яшаётган рус ёки ўзбек кишиси у ерда она тилида сўзлашадиган бўлса, французларнинг ҳаётига оид сўзлар (*boutique, bistro* кабилар назарда тутилади) қўллашани кўрсатиш мумкин.

Реалиялар ва ўзлаштира сўзлар. Реалияларнинг ўзлашма сўзларга яқинлиги бор. Бошқача айтганда, хорижий тиллардан ўзлашма реалиялар ҳам мавжуд. Улар турли йўллар билан пайдо бўлади. Масалан, ўзга муҳит, юртга улар учун номаълум, нотаниш бўлган нарса, масалан, *жинси шим* олиб кирилади, бошқа ҳолатларда эса, унинг кўчма маъноси ёки ўша нарса бажарадиган хусусиятнинг бир қисмигина кириб келади ва турли мақсадларда фойдалана бошланади. Бунга *небоскрёб - осмонўпарни* келтириш мумкин. Четдан кириб келган *рекет,*

путч ёки софтвере (англ.) –логисиел (фр.) каби реалиялар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Тилшуносларнинг айтишларича, хусусан, болгар олимлари С.Влахов ва С.Флоринларнинг фикрларига кўра, реалиялар ўзга тилга кириб, бир муддат фодаланилгандан сўнг ўша тилнинг луғатига кирадилар-да, аста секинлик билан реалиялик хусусиятини йўқотадилар. Айтиш керакки, реалиялар ўз мақомини тугатиши учун бошқа шунга яқин бўлган сўзлардан фарқланиб туриши керак. Жумладан, ўзининг миллий ёки даврий колоритини. Бундай хусусиятни улар нуқтаи назарига кўра, *интернационал (байнамирал) реалияларга* нисбатан қўллаш тўғри бўлади [10]. Масалан, *пул бирликлари, таомлар ёки давлат тузулиши билан боғлиқ сўзлар*. Аммо улар ўзлашма сўзлар кўринишига бўлсалар-да, ўзларининг миллий ўзига хослигини йўқотмайдилар. Жумладан, Европа Иттифоқи *евроси*, америка *доллари* ёки Швецария *франки* ўзларининг колоритини, келиб чиқиш юрти миллий хусусиятларини йўқотмасдан ҳам бутун дунё бўйлаб юраверадилар. Чунки биз доимо *доллар* АҚШники эканлигини биламиз. Собик иттифок парчаланиб кетганидан кейин “брокер”, “менежер”, “айфон” каби сўзлар кенг миқёсда кириб кела бошлади. Биз барибир уларда Ғарб колорити борлигини билиб турамыз.

Реалия ва исмлар. Бу категориядаги сўзларнинг ўхшаш томонлари кўп. Айрим олимлар, жумладан, С.И.Виноградов [11. 77-80] исмларни реалиялар қаторига киритади. С. Влахов, С. Флоринлар эса (10), исмларни *муқобилсиз* лексика сирасига мансуб дейишади. Айрим мутахассислар байрамлар, эртак аллегорик қаҳрамонлари ҳам *реалия*, ҳам *исм* бўлиши мумкин дейдилар. Улар мазкур соҳадаги сўзларнинг орфографик кўринишига асосланиб у ёки бу гуруҳга мансуб бўлиши мумкинлигини таъкидлашади. Инглизларнинг *Санта Клауси*, русларнинг *Дед морозини* ҳам реалиялар сирасига киритса бўлади.

1.3. Реалияларни таснифлаш муаммолари

Бугунги кунда тадқотчилар у ёки бу манба ва муаммоларга асосланиб, реалияларни таснифлашни турли кўринишларини таклиф этмоқдалар. Мазкур масала С.Влахов ва С.Флоринларнинг биз юқорида кўрсатиб ўтган китобларида батафсил ифодаланган. Биз бу ўринда уни янада ихчамлашган ва конкретлашган ҳолда баён қилмоқчимиз холос. Маълумки, Е.М. Верещагин и В.Г. Костомаровлар рус тилидаги материаллар асосида реалияларни миллий-маданий жиҳатлари ва семантик хусусиятларига кўра 7 гуруҳга бўлишни таклиф қиладилар [9. 60-64]:

Россия ижтимоий ҳаётида октябрь тўнтаришидан кейин пайдо бўлган советизмлар (*масалан, Верховний Совет, депутат*);

Собиқ совет даврида пайдо бўлган ва ана шу советизмларга яқин бўлган сўзлар: *парк култури, субботник, загс, зачетка*;

Анъанавий маиший ҳаётда пайдо бўлган сўзлар: *щи, бублик, валенки, гармошка*;

Муайян тарихий даврда пайдо бўлган ва ўша давргагина хослик касб этадиган историзмлар: *сажен, фут, верста, кафтан, уезд*;

Лексик-фразеологик бирикмалар: *бит челом, узнат всю подноготную*;

Фолклордан олинган сўзлар: *чудо-юдо; жар-птица, домовой*;

Рус тилига бошқа тиллардан (кўпроқ туркий тиллардан) кириб келган сўзлар: *тайга, базар, аркан, халат, изюм, плов*.

Е.М. Верещагин ва В.Г. Костомаровларнинг юқоридаги таклифлари асосида даврий хусусият ва ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий тузум муҳим аҳамият касб этади. Бундан реалиялар муқобилсиз лексиканинг ўзига хос таркиби қисми эканлиги

намоён бўлади. Таниқли таржимашунос Л.С. Бархударов *реалия* деганда, асосан, муқобилсиз лексикани тушунади. Унингча, муқобилсиз лексиканинг қуйидаги турлари бор:

1. Бошқа тилларда бўлмаган исмлар, географик номлар, корхона-ташкилотларнинг номлари, газеталарнинг номлари.
2. Бошқа тилларда гаплашувчи халқларнинг кундалик ҳаётида бўлмаган предмет, тушунча ва ҳолатларни ифодаловчи *реалия-сўзлар*.
3. Тасодиф туфайли бошқа тилнинг луғат хазинаси эквиваленти бўлмаган лақуналар (б. 94).

Реалиялар таснифи бўйича нисбатан муфассал вариантни С.Влахов ва С.Флоринлар беришган. Қуйида уларнинг таснифларини келтирамиз.

I. Ашъевий.

1. Географик реалиялар:

- 1.1. Географик объектларнинг номлари, жумладан метеорология ҳам;
- 1.2. Инсон фаолияти билан боғлиқ бўлган географик объектлар номлари;
- 1.3. Андемиклар (ўсимлик ва ҳайвонларнинг номлари);

2. Этнографик реалиялар:

2.1. Маиший ҳаётда:

- а) овқат ва ичимликлар;
- б) кийим-кечак;
- с) уй-жой, мебел, идиш-товоқ;
- г) транспорт;
- д) шу соҳага оид бошқа нарсалар.

3. Мехнат реалиялари:

- а) мехнат қилувчилар;
- б) мехнат қуроллари;
- в) мехнат ташкилотлари;

4. Маданият ва санъатга оид реалиялар:

- а) муסיқа ва рақс;
- б) муסיқа асбоблари;
- в) фольклор;
- г) театр;
- д) бошқа санъат турлари ва анжомлари;
- е) ижрочилар;
- ж) урф-одатлар;
- з) байрамлар, ўйинлар;
- и) мифология;
- к) ирим-сирим ва унга сиғинувчилар;
- л) календар

5. Этник объектларга оид реалиялар:

- а) этнонимлар;
- б) лақаб, тахаллуслар;
- с) шазсларнинг яшаш жойлари бўйича номлари;

6. Ўлчов ва пул бирликлари реалиялари:

- а) Ўлчов бирликлари;
- б) Пул бирликлари;

6. Ижтимоий – сиёсий реалиялар.

Маъмурий-ҳудудий тузулиш:

- а) Маъмурий-ҳудудий бирликлар;
- б) Аҳоли яшаш жойлари;
- с) Аҳоли яшаш жойларининг қисмлари;

Ҳукумат органлари ва уларнинг тизилмалари.

- а) ҳукумат органлари;
- б) ҳокимиятни ижро етувчилар;
Ижтимоий-сиёсий ҳаёт;
  - а) сиёсий ташкилотлар ва сиёсий арбоблар;
  - б) ижтимоий ва ватанпарварлик ҳаракатлари;
  - в) ижтимоий воқеълик ва ҳаракат;
  - г) унвон, даража ва бошқалар;
  - д) корхоналар;
  - е) ўқув юртлари ва маданият ўчоқлари;
  - ж) табақа ва касталар;
- з) келиб чиқишни ифодалайдиган белги ва туморлар;

7. Ҳарбий реалиялар:

- а) Ҳарбий қисмлар;
- б) Ҳарбий қуроллар;
- в) Ҳарбий хизмат қилувчилар;

II. Ҳудудий бўлиниш

1. Бир тил доирасидаги реалиялар:

1.1. Муайян халққа, миллатгагина тегишли бўлиб, бошқа мамлакатларга нотаниш бўлган – *миллий реалиялар*;

1.2. Муайян миллат ёки халқнинг фақат бир қисми, ҳудудий лаҳжасига ёки кичикроқ елатига, уруғига мансуб бўлган *локал (кичик ҳудудий) реалиялар*;

1.3. Фақатгина биргина шаҳар ёки қишлоққагина хос бўлган ва уларнинггина ижтимоий ва маданий хусусиятини ифодалайдиган *микролокал реалиялар*;

2. Нотаниш реалиялар – ўзлашма сўзлар ёхуд бошқа тиллардан транскрипция қилинган реалиялар:

2.1. Интернационал (байналмилал) реалиялар – кўпчилик тилларнинг лексикасида мавжуд ва муайян луғатларга ҳам киритилган. Улар одатда ўзларининг миллий бўёқларини сақлаб турадилар;

2.2. Худудий – бир худуд, мамалакат чегарасидан чиқиб, бир неча мамалкатларга тарқаб кетган (қўшни мамлактларга бўлиши шарт эмас) реалиялар. Улар бир неча халқларнинг ҳам луғат хазинасидан ўрин олиб улгурганлар;

3. Бир жуфт тиллар доирасидаги реалиялар – таржима нуқтаи назаридан қараганда:

Ташқи реалиялар – ҳар икки тилга ҳам бир хил равишда ёт бўлган;

Ички реалиялар – ҳар икки тилнинг биригагина тааллуқли бўлган ва иккинчисига ёт бўлган;

Бу ерда шуни таъкидлаш лозимки, реалияларни турли қисмларга бўлиш нисбий ҳисобланиш ҳоллари назарда тутилади.

III. Даврий бўлиниш

А. Замонавий

Б. Тарихий:

Таниш (луғатдаги);

Нотаниш (луғатдан ташқарида);

Реалияларни даврий жиҳатдан замонавий (модадаги) ва тарихий реалияларга бўлинади. Замонавий (модадаги) реалиялар эпизодик характерга эга бўлиб, улар тезда кенг омманинг эътиборини ўзига торта олади, айниқса, ёшларни. Аммо тез орада унутилади. *Эпизодик реалиялар* луғатдан ташқари реалиялардир. Асар муаллифлари ёки таржимонлар уларни турли контекст тақазоси билан матнларга бир ёки бир неча маротаба

киритадилар. Бир сўз билан айтганда, эпизодик реалиялар тилдан мустаҳкам ўрин эгалламайдилар.

Болгар олимлари С. Влахов ва С. Флоринларнинг реалияларга берган мазкур таснифлари бир қатор принципларга асосланади. Улар реалияларни таснифлашда нафақат мавзуий (тематик) ёндошадилар, балки ҳудудий (бир ёки бир неча тил доирасида) ҳамда даврий бўлинишларга ҳам алоҳида аҳамият берадилар. Шунингдек, улар даврий бўлиниш принципига ҳам амал қиладилар.

1.4. Таржимашуносликда ҳолат (ситуатив) реалияларига муносабат

Агарда маълум бир халқнинг турли урф-одат, удум, ирим-сирим ва турқ-тароватларининг муайян матнда ифодаси ҳақида гап кетадиган бўлса, бундай хосликларга нисбатан С.Влахов ва С.Флоринлар *ситуатив реалия* терминини қўллашни тавсия этадилар [10.5]. *Ситуатив реалия* тушунчасини биз ўзбек тилига *ҳолат реалиялари* деб таржима қилишни маъқул кўрдик. Рус таржимашунослик мактабининг асосчиси А.В.Фёдоровнинг тўнғич шогирдларидан бири И.С.Алексеева ўзининг “Введение в переводоведение” (Таржимашуносликка кириш) номли китобида [33] болгар олимларининг ҳолат реалияларига қарашларини давом эттириб, рус таржимачилиги мисолида мазкур масалага ўз муносабатини билдиради. И.С. Алексеева бу ҳақда шундай дейди: “Англия кино усталари (режиссёр Марти Файнс, 1999 йил) томонидан суратга олинган А.С.Пушкиннинг “Евгений Онегин” романи асосидаги фильмнинг бир лавҳасида фильм персонажларидан Татьяна ва Ольгаларнинг рояль олдида туриб, “Эҳ қандай гўзал гуллайсан калина...” ашуласини айтишларини тасаввур қилиб кўринг” (1.86). Бу ерда ҳолат реалияларининг мавжудлигига шубҳа йўқ. Бўлиб ўтаётган воқелик XIX аср бошларига тааллуқли, кўшиқ эса, XX аср ўрталарида ижод қилган

бастакор томонидан яратилган. Олиманинг таъкидлашича, ҳолат реалиялари кўпроқ публицистик ва бадиий матнларда учрайди. Шунисини ҳам айтиш лозимки, ҳолат реалиялари ифодаси матннинг нисбатан каттароқ қисмини эгаллаши мумкин. Бошқача айтганда, биргина гап билан буни қандай кўринишда эканлигини билиш қийин. И.С. Алексеева бу ҳақда қуйидаги мисолларни келтиради:

А. “Маша! Қарагин, ахир сен иккита Сашаларнинг ўртасида ўтирибсан. Дарров ният қил!” (таржима бизники, 3.С.)

Тўғриси айтганда, бундай ҳолат фақат ҳақиқий рус китобхонигагина тушунарли бўлиши мумкин.

Б. “Сундукова! – қани, бир рақсга тушинг-чи!”

Мазкур ҳолатни кўрган хорижий меҳмон мактуб олган кишига қўйилаётган талабдан таажжубга тушмасдан иложи йўқ.

В. “Ҳали кўлингда супурги ушлаганингдан ҳам ор қиласанми, безори!”

Бу ҳолатни ўқиган киши, супурги ушлаган безорининг камида ўн суткага қамалганини тасаввур ҳам қила олмаса керак.

Турли халқларда одатга кириб қолган кўплаб бирикмаларда халқ этикасига оид жиҳатларни учратамиз. Улар сирасида ҳолат реалиялари борлигини тасаввур қилиш мумкин:

Бурун қичияпти – ичиш вақти келди шекилли; қулоғим қизияпти – кимдир мен ҳақимда ғийбат қилаяпти; ниманидир эсдан чиқариб қўйиб, орқага қайтиш – ахмоқона одат; остонада туриб гапшашини яхши эмас; хонада шляпа кийиб ўтириш – одатга кирмаган (рус);

Уйга оёқ кийимида кириш одат тусига кирмаган (Шарқ халқларида);

Уйга оёқ кийимини ечиб кириш одат тусига кирмаган (немисларда);

Охиридаги иккита мисол бир одатнинг ўзи турли халқлар томонидан ўзига хос, ҳатто қарама-қарши тарзда талқин қилиниши ҳам мумкинлигини кўрсатади. Шу сабабдан ҳолат реалиялари таржимасида махсус тушунтиш, изоҳ ва шарҳларнинг ҳам берилиши лозим. Агар матн ичида қисқароқ изоҳ берилса, публицистик матн учун янада яхшироқ ва қулайроқ бўлади. Бадиий матнларда эса, матндан ташқарида, китоб охирида батафсилроқ тушунтиришлар берилиши мақсадга мувофиқ. Бадиий таржиманинг асосий мақсадларидан бири таржима ўқувчисини аслият халқи урф-одатлари, маданиятининг ўзига хосликлари билан ҳам таништиришдан иборат.

Ҳолат реалияларида баъзан матн ичи сирасига кирувчи ўзига хос новербал, аниқроғи, ҳаракат, турқ-тароқат ва имо ишоралар билан боғлиқ бўлган турли хил тасвирларга дуч келамиз. Юқоридаги мисолда келтирилганидек, имо-ишора ва турли ҳаракатлардан иборат ҳолат реалиялари ҳам турли халқларда ҳар-хил, гоҳида акс маъно англатишлари мумкин. Жумладан, оддий саломлашишга мисол келтирадиган бўлсак, инглизлар бошларини қимирлатиш билан, испан ва лотин америкаликлар орқа куракларига уриб қўйиш, французлар ўпишиб, японлар энгашган ҳолда букилиб, руслар эса, ўзаро қўлларини сиқиб саломлашадилар. Бирор нарсанинг ижобий эканлигини тасдиқлаб, маъқулламоқчи бўлинса: руслар қарсак чалиш, америкаликлар ҳуштак чалиш ёки таппиллиб уриш, европалик талабалар маъруза яхшилигига ишора сифатида ўтирган столларига муштлари билан тақиллатиш орқали ифодалядилар. Таржимон ана шундай ҳолат реалиялари моҳиятини яхши билиши, уларни таржима ўқувчиси учун тушунрали тарзда изоҳлаши керак бўлади. Акс ҳолда таржимада жуда катта чалкашликлар, тушунмоқчиликларга йўл қўйилиши мумкин. И.С. Алексеева бу ҳақда қизиқарли мисол келтиради:

“Бу йигит, мана бунақа зўр! – деб бош бармоғини юқорига килиб кўрсатди, Сонечка!”

Руслар учун бош бармоқни юқорига қаратиб кўтариш, маъкуллаш маъносини ифодалайди. Ғарбий Европада эса, бу пиёда йўловчининг машина тўхтатиши учун қўллайдиган белгидир. Қадимги Римда яна бошқа бир маъно ифодалаган. Яъни, бош бармоқни юқорига кўтариш – гладиатор чангалида турган рақибининг тирик қолиши кераклигига ишора бўлган. Ҳолат (ситуатив) реалияларнинг одий сўз реалиялардан фарқи, турли транскрипция ва транслитерацияларнинг қўллаш қийинчиликларидан ҳолилик хусусиятига эгалигидир. Уларни фақат тўғри тушуниш талаб этилади.

И.С.Алексеева тўғри таъкидлаганидек, печка устига чиқиб ётиш кўплаб рус халқ эртакларида учратилади. Аммо бундай ҳолат, на немис, на ҳолландларда йўқ. Инглиз каминларини айтмаса ҳам бўлади. Ўзбекларда эса, умуман бундай тушунча йўқ ҳисоби. Бундай жиҳатларни таржимада гоҳида қандай тарзда ифодалашга ҳам қийналади киши. Шунинг учун, айрим пайтларда ҳолат реалияларини махсус изоҳлаш билан ҳам мақсад эришиш қийин бўлади. Буларнинг барчаси одамларнинг глобал тафаккур тарзлари билан боғлиқ жиҳатларга боғлиқ. Жумладан, рус таржимашунос олимасининг шаҳодат беришича, бундай ҳолат Шекспир сонетларини араб тилига таржима қилишда юзага келган. Биз, дейди И.С.Алексеева, - Шекспир сонетларида мавжуд ҳаётий воқеликлар ва миллий қадриятларга европача тафаккур тарзи билан қаралишини кузатамиз [1.88]. Масалан, дейди у, - Шекспир учун ёз фасли кунлари – гўзаллик, ёруғлик, илиқлик, қуёш, ҳақиқий ҳаётда яшаш тимсоли, чинакам ҳаракат, меҳнат фаолияти сифатида гавдаланади. Тун эса, европаликлар тасаввурида – ўлим жарчиси, қора ният, ҳаракатчизлик, совуқлик кабиларни ифодалайди. Шарқда, айниқса, арабларда эса, бунинг аксини кўришимиз мумкин. Улар учун ёз кунлари – жазирама иссиқ, кўзни оладиган офтоб, кишини куйдирадиган қуёш

ҳарорати, сувсизлик, чанг-тўзон, ишлаш учун жуда қийин бўлган шароит каби тимсолларга эга. Аммо тун унинг акси. Тунда бемалол ишлаш, осудалик, “Минг бир кеча”да акс этган осуда ҳайт пайти кабиларни англатади. Шу боис, Шекспирни араб воқеълигига таржима қилиш, бадий акс эттириш таржимондан катта маҳоратни талаб қилади. Бу эса, жуда катта когнитив ва информатив маълумотларга эга бўлишликка боғлиқдир. Айни пайтда эстетик таъсир кучини ҳам салаб қолиш ҳамманинг ҳам кўлидан келавермайди [1.88].

1.5. Ўзбек таржимашунослигида реалия масаласининг ўрганилиши

Ўзбек таржимашунослигида реалия муаммоси алоҳида аҳамият касб этадиган мавзулар сирасига киради. Чунки, мамлакатимизда таржимашунослик бўйича ёқланган аксарият диссертацияларда ушбу масалага у ёки бу даражада муносабат билдирилган. Ҳатто, таржимашунос олима Раъно Файзуллаева бу борада “Миллий колорит ва бадий таржима” (рус тилида) мавзусида махсус номзодлик диссертацияси ҳам ёқлаган [32]. Шунингдек, реалиялар таржимасини тарихий колорит таркибий қисми сифатида ўрганган Мавлон Жавбўриевнинг номзодлик диссертациясини таъкидлаб ўтиш лозим. Эътибор берилса, бизнинг таржимашуносликда реалия ва миллий ўзига хослик масаласи кўпроқ немис-рус-ўзбек таржимчилиги мисолида фаолроқ ўрганилганлиги кўзга ташланади.

Бизда ушбу масалага илк бор профессор Ғайбулла Саломов ўзининг “Таржима назариясига кириш” [22] номли дарслигида умумлаштирувчи илмий муносабат билдирган. Китобнинг “Лингвистика – таржима - экстралингвистика”, “Лисоний мамлакатшуносликнинг таржимага муносабати”, “Ҳаракат, турқтароват ва имо-ишоралар таржимаси” деб номланувчи фаслларида мазкур масалага дастлаб тилдан ташқари амал

қиладиган, аммо бадий асарларда тасвирланадиган миллий ўзига хос хусусият сифатида қаралади. Ғайбулла Саломовнинг ўз дарслигида *реалия* терминига берган қуйидаги таърифи ва унинг ўзбекча атамаси тавсифидаги фикрлари кўп жиҳатдан болгар олимлари С. Влахов ва С.Флоринларнинг машҳур “Непереводимые в переводе” [10] китобларидаги қарашлар билан муштараклиги бор:

“Маълумки, халқларнинг турмуш тахлити, тирикчилик шароитлари, урф-одат, расм-русм, ирим-чирим, удумларида жуда катта фарқлар борки, мавжуд росмана луғатлардан уларнинг номларига муқобил сўз топиб бўлмайди. Башарти топилган тақдирда ҳам, улардан фойдаланиш қийин, негаки, бундай сўзлар асарда тасвирланган воқеага ўзгача миллий маъно бериши мумкин... Хуллас, бир тилнинг луғавий бойлиги бўлган бир нарсани бошқа тилларга ўгирганда, бир неча умумий ҳолларни назардан соқит қилганда, “реалий”, яъни ағдариш мушкул бўлган, қўшимча изоҳталаб “хос сўзлар”, миллий ва маҳаллий колорит “компонент”ларига айланиб қолади” [23. 54-55].

Ҳақиқатдан ҳам реалияларнинг муҳим хусусияти улар ифодаладиган предмет хусусиятидан келиб чиқади. Муайян халқнинг турли тарихий даврлардаги ҳаёт тарзи, ижтимоий-иқтисодий тараққиёти реалияларнинг моҳиятига албатта ўз таъсирини кўрсатади. Ана шунинг учун ҳам реалиялар тўғрисида гапирганда, албатта, миллий ўзига хослик ва тарихий колорит масаласини четлаб ўтиб бўлмайди. Шу ўринда Ғ.Саломов реалияларни миллий ўзига хослик “компонент”и деганда, уларнинг миллий колоритнинг ажралмас қисми эканлигини айтмоқчи бўлади. Уларда даврий хосликнинг ҳам мавжудлиги, реалияларнинг ҳар қандай ҳолатларда ҳам бир вақтнинг ўзида ҳам миллий, ҳам тарихий бўёққа эга бўлишликларини кўрсатади.

Ғ.Саломовнинг реалияларга бўлган муносабатида кўпроқ қуйидаги жиҳатларга аҳамият қаратилади:

1. Реалиялар нафақат муайян халқ, балки унинг маълум бир табақасига ҳам мансуб бўлиши мумкин. Жумладан, буюк шоир Лев Толстой “Тирилиш” романининг персонажларини японларнинг маълум бир табақалари ўзларича талқин қиладилар. Японларни Катюшанинг ахлоқи умуман қизиқтирмайди. Уларни таажжубга солган нарса Катюша Нехлюдовни севган ҳолда худди шу муҳаббати ҳақи шундай нуфузли киши билан турмуш қуришдан бош тортганлигидир.

2. Дунё халқлари танаввул қиладиган таомларнинг улар эътиқод қиладиган дин ёки бошқа нарсалар билан боғлиқлиги. Жумладан, мусулмонлар таомларни ҳалол ёки ҳаромга ажратадилар. Тўнғиз гўштини ейиш қатъий маън этилган. Аксинча, насроний ҳақларда бундай таом энг сара овқатлар сирасига киритилади. Ёки бўлмаса, захарли чинқироқ илон гўшtidан тайёрланган хўрак АҚШ Оклахома штатидаги Окин деган жойда байрам дастурхонига тортиладиган энг лаззатли таом ҳисобланар экан. Шунингдек, қадимги форс ривояти бўйича одамлар шолғомдан тарқаган эмиш.

3. Муайян саналарнинг турли халқларда ҳар-хил талқин қилиниши: АҚШда биринчи апрель – “ахмоқлар куни”, Шотландияда - “какку куни”, Францияда – “балиқ куни”, Японияда – “қўғирчоқ куни”, Испанияда – “лақмалар куни” дейилади [23.56].

4. Кўришганда ўзаро саломлашиш тўғрисидаги ҳолат реалиялари. Танишини кўриши биланок, япон турган жойида дарҳол тўхтади. У ҳар қандай ҳолатда турган жойида қотиши лозим. Сўнгра дарҳол бели икки букилиб, очиқ кафта оёғи узра тиззасига сирғалиб тушади. Бир неча сония ана шундай букилган ҳолатда таъзим қила туриб, фақат кўзларини юқорига тикади. Биринчи бўлиб қадини ростлаш одобдан саналмайди, бинобарин, таъзим ҳолатида рўпарама-рўпара турганлар бир-бирларини жуда зийраклик билан кузатадилар. Ташқаридан кузатиб турган хорижлик сайёҳга бу манзара буда қизиқ: улар

тўсатдан бел оғриғи тутиб қолиб, белини ростлай олмаётган белангигиа ўхшаб кўринадилар. Ғайбулла Саломовнинг реалиялар масаласида саломлашишнинг ҳам жамиятдаги турли табақалар ўртасида ҳар-хил намоён бўлишини кузатиши диққатга лойиқ. Жумладан, юқоридаги ҳолатни руслар мисолида қуйидаги манзараси таҳлил қилинади. Русларда бир-бирлари билан дийдор кўришиш манзараси бўлакча. Бир ҳолатда, агар учрашганлар эркак киши ёки дўст бўлсалар-у, бирон расмий жойда дуч келиб қолсалар, бир-бирларининг елкаларига қоқиб қўйишади, бошқа ҳолатда, агар учрашганлар аёл киши бўлсалар, бир-бирларининг юзларидан ўпадилар, учинчи ҳолатда – учрашганлар қўл олишиб, бараварига бошларини эгадилар. Ниҳоят, учрашганлар жамиятда бошқа-бошқа мавқега эга ёки уларнинг тутган ижтимоий роли ўзгача (бири раҳбар, иккинчиси унга итоаткор) бўлса, бош кийимини ечиб (ёки ечмай) қўл олишмаган ҳолда бош эгилади, холос (23. 56).

Ғайбулла Саломовнинг ўзбекона саломлашиш ҳолат реалиясини кузатишлари диққатга сазовор: “Ўзбекларда иккита кадрдон эркак учрашганида қўлтиқлашиб кўришадилар ва галмагал елкаларини елкаларига теккизадилар. Агар учрашганлар жуда кадрдон бўлсалар, “оғиз-бурун” ўпишадилар. Бошқа вақтларда кадрдонлар такаллуф билан дучлашадилар: ўнг қўл кўкракка қўйилиб, таъзим билан ўтиб кетилади ёинки икки томон ҳам бараварига икки қўлини чўзиб, тўртала қўл бир оз силкишилади, бараварига ҳол-аҳвол сўралади. Ҳол-аҳвол сўрашнинг мундарижаси кенг: ҳар икки томон навбати билан: ота-она, болачақа, қавм-қариндошлар, уй-рўзғор, мол-ҳол, кайфият ва қарийб қозон-товоқ, бошқа узоқ-яқин таниш-билишлар, кўни-кўшниларининг ҳол-аҳволигача бирма бир сўраб чиқилади. Башарти, вақт зиклигиданми ёки бирон бошқа сабабга кўрами, муфассал кўришиб-сўрашилмаса, томонлар бир-бирларидан ранжийдилар” [23. 57].

5. Ғайбулла Саломов бадий асарлардан ҳам ўзига хос ҳолат реалияларини топа билади. Жумладан, Абдулла Қаҳҳорнинг “Қўшчинор чироқлари” романидан қуйидаги парчани келтиради: “Сиддикжон ундан бундай гап чиқишини кутмаган бўлса керак, қаттиқ изза тортди, нима дейишини билмай, бошидан дўпписини олиб, у ёқ бу ёғига чертди, тиззасига қўйиб, жиягини тортди” [23. 58]. Ғ.Саломовнинг кузатишича, дўппини олиб у ёқ, бу ёғига чертиш, тиззасига олиб, жиягини тортиш, қўл қовуштириш кабилар фақат ўзбекларнинг миллий қиёфасига мосдир.

6. Ҳаракат, турқ-тароват ва имо-ишоралар турли халқларда ҳар хил талқин қилиниши. Масалан, ўзбек ўқувчиси ёки талабаси дарс пайтида эшикка чиқмоқчи ёки машғулотдаги мавзуга ўз муносабатини билдирмоқчи бўлса, қўлини юқорига кўтаради. Немислар бундай пайтда икки бармоқларини кўтарадилар. Хитой ёки япон бошига тушган кулфат бошқаларни ранжитмаслиги учун, жилмайишга ҳаракат қилади. Руслар ёки ўзбеклар бармоғи билан “бир, икки, уч” деб санаганларида қўл бармоқларини бирма-бир бука бошлайдилар. Бир қатор Ғарбий Европа мамлакатларида эса, аксинча, бармоқлар бирма бир ёзилади. Бизда санок чималокдан бошланаса, Ғарбий Европаликлар санокни бош бармоқдан бошлайдилар. Шунингдек, китобда Н.Тихоновнинг “Вамбери”, Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар”, Ойбекнинг “Навоий” романлари таржимасидаги қизиқарли лавҳалар мисолида ушбу муаммога ойдинлик киритади.

II БОБ. “ҚУТАДҒУ БИЛИГ” АСАРИДАГИ РЕАЛИЯ СЎЗЛАР ТАРЖИМАСИ

2.1. “Қутадғу билиг”даги маданий-маиший реалиялар таржимаси

Асардаги миллий ўзига хосликнинг ташқи жиҳатлари билан боғлиқ бўлган маиший хосликлар билан боғлиқ бўлган, аниқроғи, С.Влахов ва С.Флоринлар таъбири билан айтгандаги *ашёвий кўриниш*даги маданий-маиший реалияларнинг “Қутадғу билиг” асарида қуйидаги соҳаларга оид турлари мавжудлиги кузатилади (10):

- Шахс, жой ва амал-мартаба номлари билан боғлиқ реалиялар;
- Озиқ-овқат, ичимлик ва овқатланиш анжомлари, кийим-кечак ҳамда дори-дармонга оид реалиялар;
- Касб-хунарга оид реалиялар.

2.1.1. Шахс, жой ва амал-мартаба номлари ва уларнинг таржимадаги талқинлари

А) Муайян географик, қабила билан боғлиқ бўлган амал-мартаба, унвон ҳамда шахс номлари таржимаси.

Асардаги амал-мартаба, шахс ва жой номларига: *Бла атлыгы* (Ила номдори), *Уч Орду хани* (Уч Ўрдухони), *Өтүкән бэги* (Ўтукан беги), *Йағма беги* (Яғмо беги), *Билиглиг чигил* (Билимли чигил) каби муайян жой номлари билан боғлиқ хос сўзлар.

Асарнинг “Ўгдулмиш Кунтуғди элигга лашкарбоши қандай бўлиши кераклигини айтади” деб номланувчи бобида шундай бир байт бор:

Нэку тэр эшитгил Бла атлыгы

Туз этмэк кэнүт эй киши қутлугы

қилган бўлса-да, уни *The Chief of Ili Valley*, яъни Ила водийсининг бошлиғи, деб беради. Аммо бу ерда бир муаммо бор. Яъни “Қутадғу билиг”да бундай водий тўғрисида ҳеч нарса дейилмайди. Мутаржим тарихий манбалардан ана шу ном билан аталувчи водий тўғрисида махсус маълумот олади ва буни асарнинг инглизча нашрига ёзган сўзбошисида шундай изоҳлайди: “*Қутадғу билиг*”да *туркий ҳоқонлар: турклар ҳоқони, Турклар буйруғи, Ўга буйруғи, Ўतिकон беги, Яғмо беги, Уч Ўрду хони, Или хони, Бўка ябғуси, Кўк Айуқ, Алп Эр тўнга тилга олинади. Ушбу номларнинг барчаси ҳам реал ҳаётда бўлган, деб бўлмайди. Аммо бадиий адабиётнинг образлилик тамойилига кўра уларнинг кўпчилиги рамзий қаҳрамонлар бўлиб, асосан географик номлардан олинган. Масалан, Или – водий дарёси, Ўतिकон – тоғ тизмаси, Чигил ва Яғмо – уруғларнинг номи...*” [46.52]. “Ила”нинг бирор бир водий номига ёки дарёга алоқаси бўлиши мумкиндир. Жумладан, Маҳмуд Кошғарий бу тўғрисида шундай дейдилар:

Кема ичра ўлтириб,

Ила сувин кечдик биз.

Уйғур томон юзланиб,

Минглоқ элин очдик биз (18).

Демак, “Ила” бу ўринда дарё номини ифодалаган. Ҳаёт ҳақиқати бошқа, бадиий адабиётдаги образли воқеълик бўлак. Буни америкалик таржимон махсус таъкидлайди-ю, унга ўзи риоя қилмайди. Бизнингча, бундай ҳолларда таржима нашри сўнгида махсус изоҳ берилса тўғри бўлар эди. Энди *Ила номдори* айтган ўғитга келадиган бўлсак, бу ерда ҳам мунозарали жиҳат бор. Унда лашкарга доимо эътиборда бўлиш лозимлиги таъкидланиб, “*Туз этмэк кэнут эй киши қутлугы*” (Яъни *туз, нонни мўл тутгил, эй киши қутлуги*), - деган ўғит берилади. Аслиятда *етмэк*

(нон) ва тузга нисбатан “кэнут” сўзи ишлатилади. «Древнетюркский словарь»да бу сўз шундай изоҳланади: “*Кенї, кеңїт* – распространяться, расширяться, увеличится (*тарқатиши, кенгайтириши, кўпайтириши*)” [12.299]. Демак, ўзбек ва ҳозирги туркча нашрни амалга оширган таржимонлар бу ўринда тўғри йўлдан боришган. Аммо асарнинг инглизча таржимаси ҳақида бундай деб бўлмайди. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, Р.Денкофф буни “*If fame and life are your desire, feed bread and salt*” (*Яъни, агар сен ном қозониши ва яшаш ниятида бўлсанг, нон ва туз тутгин*), - деб беради. Эътибор қилинган бўлса, инглизча талқин меъёридан ортиқча европалашиб кетган. Яъни аслиятдаги жангчиларга ғамхўрлик қилиш учун нон ва тузни кўпайтириш тўғрисидаги ўғит, таржимада Европача нон ва туз билан қарши олиш маросимига айлантириб юборилган. Тўғри, аслият матни ва ҳатто унинг услуби таржимада бир қадар “ўзгариши”, “силжиши” мумкин. Аммо бундай тамойил ҳар қандай меъёрни бузади. Шунинг учун ҳам ўзида ислом маданияти хусусиятларини бадий акс эттирган асарнинг Европа тилларига қилинадиган таржималарда жуда эҳтиёт бўлиб иш тутиш талаб қилинади. Акс ҳолда бу ўз-ўзидан аслиятда акс этган воқеъликни нотўғри ифодалашга олиб келиши муқаррар.

“Қутадғу билиг”даги амал-мартаба ва жой номлари таржималари билан боғлиқ яна *Уч Ўрду хони* ҳақида байт келтирилади:

Нэку тэр эшитгил *Уч орду ханы*

Түзү элкэ тэгруб сөз ыдмыш муны [37. 3733]

Қаюм Каримов таржимаси:

Уч ўрду хони нима дейди, эшитгин,

Буни бутун элга етказиб сўз (хабар) қилиб юборибди.

Мазкур хон номини немис мутаржими В.Радлов *der Fuerst der drei Ordu* [43. 146.] (*Уч Ўрда подшоци*) тарзида бериб, сўзма-сўз таржима қилиб қўяди. Бундан ташқари “хон”ни таржимада “подшо”билан алмаштиради. Афсуски, инглизча таржимада ҳам худди шундай йўл тутилиб, Р.Данкофф томонидан *The Khan of the Three Camps* (Учта ўрду хони) тарзида ўгирилган [46. 164.]. Бу тўғри эмас. Чунки жой номлари бу муайян ҳудудий, миллий, қолаверса, тарихий хусусиятларни ўзида мужассамлаштиради. Масалан, тожиклардаги *Панжикент*ни ўзбеклар *Бешкент* ёки туркийлардаги *Еттисувни* немислар *Siebenwasser* деб атамасликлари табиий. Ваҳоланки ушбу ном остида қорахонийлар давридаги аниқ бир жой ёки хон номи ётганлиги ҳақиқат. Буни Маҳмуд Кошғарий ўзининг “Девони луғотит турк”ида қарлуқлар шаҳрига ишора қилган ўринлари бор [12. 71]. Шунинг учун ҳам жой ва атоқли отлар таржимасида транскрипция тамойилидан фойдаланиш ҳамда махсус изоҳлаш мақсадга мувофиқдир. Бу жиҳатдан русча таржимада тўғри йўлдан борилган: *Внемли, что сказал властелин Уч Орду* [36.143]. Баъзан немис мутаржими аслиятдаги бек ва хонлар номини транскрипция орқали ҳам беради. Жумладан, *Өтүкән бэги (Ўтукан беги)ни - Der Trefflichste aus Odügän* [43.170], деб ўгиради. Аммо бу ерда Ўтиканнинг беклиги таржимада “*Der Trefflichste*” (*энг сараси*)га айлантириб қўйилганлиги мақсадга мувофиқ бўлмаган.

Маълумки, *чигил* қабиласи туркий қавмлар ичидаги энг қадимги ва катта қабила ҳисобланган. Айни пайтда чигиллар ўзбек халқи, жумладан, Фарғона водийси ўзбекларининг таркиб топишида жуда катта рол ўйнаганлиги исботланган. Айнан Юсуф Хос Ҳожиб яшаган даврда ушбу жараён жуда ҳам жадаллашиб борганлигини мутахассислар эътироф этидилар. Мулриф “Қутадғу билиг”да ушбу қавмга ишора қилиб, улардан кўплаб донишмандлар етишиб чиққанлигини айтади. Юсуф Хос Ҳожиб ўз асари қахрамони, ақл тимсоли бўлмиш Ўгдўлмиш воситасида

подшо элигнинг амри билан Ўзғурмишни саройга қайтармоқчи бўлади ва узоқ тадбирлардан сўнг Ўзғурмиш ниҳоят элиг ҳузурига боради. Асарда Ўздўлмиш тилидан қуйидаги байт келтирилади:

Нәкү тәр эшитгил билиглиг чигил

Билигсиз эшитгил бойун бэр эгил [37.540]

Қ.Каримов табдили:

Билиглиг чигил нима дейди, эшитгин,

Билигсиз (сен) эшитгин, бўйин бер, эгил.

В.Радлов таржимаси:

Höre, wie da der Wissende spricht, richte dich darnach,

Du Unwissender, höre, biete den Hals dar, beuge dich. [43.300]

Маъноси:

Эшитгин, билимли киши нима дейди, бунга амал қилгин,

Сен, билимсиз, эшитгин, таъзим қил, эгилгин.

Немисча таржимада “чигил”ни “*chigil*” тарзида транскрипция қилиниши натижасида таржима матнида муҳим бир этноним, айти пайтда реалия тушириб қолдирилади. Аниқроғи: *Hoere, wie da der Wissende spricht* (*эшитгин, билимли киши нима дейди*) деб қўяқолган. Бизнингча, бу ўринда қуйидаги тарзда таржима қилинса, мақсадга мувофиқ бўларди: *Hoere, wie da der **wissende Tschigil** spricht, richte dich darnach* (*яъни, эшитгин, **билимли чигил** нима дейди, бунга амал қилгин*). Аммо инглизча таржимада бу хато тузатилган. Роберт Данкофф буни қуйидагича таржима қилади:

But—as the *wise Chigil* used to say—you do not consult with one who seeks his own benefit [46. 3482].

Маъноси:

Агар, *доно Чигил* ўғитларига кулоқ солсангиз, фақат ўз манфаатини кўзловчи билан маслаҳат қилмайсиз.

Данкофф аслиятдаги байтни бир қадар қисқартирган бўлсада, чигил қабиласи номини тўғри транскрипция қилган ва таржима ўқувчисига етказган.

Академик В.В. Бартольднинг шаҳодат беришича, Қорахонийлар салтанати даврида истиқомат қилган қарлуқларнинг шарқий бўғини *чигил* номи билан юритилган [5. 71-72]. Қарлуқларнинг ғарбий бўғини бўлмиш *яғмо* таржимасида эса, тўғри транскрипция қилиниши билан бирга янада аниқлаштирувчи воситалар ҳам киритилади. Жумладан, немисча матнда “*Der treffliche Yagma-beg*”. *Яъни асл Яғмо беги* [43.419], русчада “*Бек из рода Ягма*”[36.4946] тарзида берилган. Аммо аслиятда *Яғмонинг* бирор бир ижобий сифати ёки муайян уруғ ёки қабиладан эканлигига ишора қилинмаган. Демак, қадимги туркий обидадаги миллий-тарихий ўзига хосликка эга бўлган шахс, турар жой ёки лавозимни ифодалайдиган реалияларни Европа тилларига ўгиришда транскрипциялаш билан биргаликда маълум бир аниқлаштирувчи воситаларни ҳам киритиш эҳтиёжи бор.

Асарнинг “Ойтўлди Ўгдўлмишга насиҳат қилишини айтади” деб номланувчи фаслида салтанат юритиш учун бег қандай бўлиши кераклиги тўғрисида фикр юритилади. Бу ҳақда, жумладан, қуйидагича байт келтирилади:

Өзүн бэг болйын тэсэ бэлгүлүг,

Көнилик ичиндэ бү болды үлүг. [37.1277]

Қаюм Каримов таржимаси:

Ўзинг албатта бег бўлайин десанг,

Бу сенга тўғрилик туфайли насиб бўлади.

В.Радлов таржимасида аслиятни нтўғри транскрипциялаш натижасида бир қатор муаммолари келиб чиққан. Мана унинг транскрипцияси ва таржимаси:

Озуң *nai* полајын тазә пәдгулук,
Көніліктә пулды пу паілар улук.

Таржимаси:

Wenn du *reich* zu sein wünschest, so ist es offenbar,
Dass die Reichen von der Gerechtigkeit ihren Anteil erhalten.

Маъноси:

Агар сен *бой* бўлмоқчи бўлсанг, буни очик айтай,
Бойлар ўз фойдаларини адолат воситасида оладилар.

Аслиятдаги биргина *бег* сўзининг нотўғри транскрипциялаш, яъни *nai* (*бой*) тарзида тушунилиши натижасида амал-мартаба билан боғлиқ давлат аҳамиятига эга бўлган сўз бутундай бошқа нарсага, бойликка айлантириб қўйилган. Бойликка тўғрилик билан етишиш адолатли тушунча, аммо бу ўринда бошқа нарса ҳақида гап кетаётганлигини англаш лозим эди.

Асарда Қорахонийлар империяси ҳукмдори томонидан бериладиган турли давлат унвонлари тўғрисида ҳам қимматли маълумотлар бор. Жумладан, “Бегларга хизмат қилмоқлик булардан иборатдир” деб номланадиган фаслда Юсуф Хос Ҳожиб мамлакат бегларига бериладиган бир қатор унвонларни келтиради:

Қайусы *алур хайл* болур *хайл баши*

Қайусы ат адғыр үзә эл иши

Маъноси:

Баъзиси *хаёл* олади, *хайл боши* бўлади,

Баъзиси от, айғир узра (миниб) эл ишини олади [37. 3967].

“Древнетюркский словарь”да “Қутадғу билиг”даги *хайл* сўзини — отлик отряд деб берилган [12.635]. Аммо негадир Қаюмхон Каримов ҳозирги ўзбекча таржима матнида ушбу сўзни фақат транскрипциясинигина беради холос. Бизнингча, унинг англатадиган маъносига саҳифанинг ўзида қавс ичида бўлса ҳам махсус изоҳ берилганда, мақсадга мувофиқ иш бўларди.

В.Радлов таржимаси:

Einer wirbt Schaaren an und wird ihrer Anführer,

Ein andere wird auf Pferd und Hengst ein Volksanführer [43.347]

Маъноси:

Бири қўлдаги чизикларни ўқийдиган фолбин ва уларга етакчилик қилувчи,

Бошқаси от ва айғирга миниб халқни ортидан бошлайди.

Немис таржимони мазкур байт таржимаси келтирилган саҳифада ундаги қадимги туркий сўзлардан *хайл* сўзига изоҳ берар экан, унинг қўл ёки *хайл* эканлигини тахмин қилади ва янглишиб, биринчи вариантни танлайди. Натижада аслиятдаги қадимги туркий *хайл* (*отлик отряд ёки эскадрон*) немисчада *Schaaren anwerben* фолбинлик қилмоққа айлантиради. Байтнинг кейинги банди тўғри ўгирилган. Роберт Данкофф буни инглиз тилига қуйидаги тарзда тўрилайди:

Some will be assigned to *head the cavalry or the royal stud* [46.172],

яъни баъзилар *отлик қўшинга ёки сарой айғирларига* бош бўлади. Бу ўринда америкалик таржимон байтнинг дастлабки қисминигина ўгириб, бир қадар қисқартирган бўлсада, асар муаллифи айтмоқчи бўлган фикрни таржима ўқувчисига етказа

олган. Муҳими, у ўзидан аввалги таржимада йўл қўйилган қўпол хатоларни тузатган.

Юсуф Хос Ҳожиб кейинроқ чна бошқа бир қатор унвонлар тўғрисида ҳам байт келтиради:

Қаюсы ынанч бэг қайу чағры бэг

Қайу күр тэгин бэг қайу жавлы бэг

Маъноси:

Баъзими инонч бег, баъзиси чағри бег,

Баъзиси ботир тегин бег, баъзиси жавли бег.

Мазкур байтда келтирилган бегларга бериладиган лавозим-унвонлар аслида қандай маъно англатишини асарни ҳозирги ўзбек тилига ўгирган Қаюмхон Каримов қуйидагича изоҳлайди: *инонч бег – Ишончли бег, чағри бег – Лочин бег, ботир тегин – Қул бег, жавли бег – Шухратли бег* [37. 961б.]. Буларнинг барчаси подшо томонидан бегларга бериладиган турли унвонлар ҳисобланган. Энди бу унвонларнинг немисча таржимасига аҳамият берайлик:

Mancher wird Inantsch-Beg, mancher Tschagri-Beg,

Mancher Kül Koni-Ärhan, mancher Tschavli-Beg.

Маъноси:

Баъзилари Инонч-Бег, баъзилари Чағри-Бег,

Баъзилари Кюл Кони-Архан, баъзилари Чавли-Бег.

В.Радлов таржима матни саҳифаси остида аслиятдаги ёзувни қандай тушунганлигига берган махсус изоҳида Tschagri-Beg ва Tschavli-Beg кабилар ўша пайтда юқори лавозим номлари бўлиши керак [43.347 б.], - деган хулосасини айтади. Айни пайтда қадимги туркий ҳоқонлик даврида бегларга бериладиган

муҳим унвонлардан бири бўлмиш тэгин бэг – ботир тегин (Қул бег)ни Kùl Koni-Ärhan тарзида нотўғри транскрипция қилади. Натижада тўғри ноаниқ унвон “яратиб” қўяди. Одатдагидек, инглизча таржимада бундай хато-камчиликлар имкон қадар тузатилганлигини кўришимиз мумкин. Роберт Данкофф бу байтни қуйидагича ўгиради:

Some may be awarded such titles as Kok Ayuk, Inane Beg, Chagn Beg, Kiil Erkin, or Chavli Beg, others may become Yavgu or Yugrus, or El Begi, or gain the unequalled title of Er begi [46.4068].

Маъноси:

Баъзилар *Кўк Айуқ, Инон Бег, Чагин Бег, Киил Эркин* ёки *Чавли Бег*, бошқалар *Явғу* ёки *Яғрус* ёки *Эл Бег* ва шунга мувофиқ келадиган *Эр Бег* унвонларини оладилар.

Р.Данкофф таржима матнида пайдо бўлган Кўк-Айуқ бегини Қ.Каримов китоб табдилига берган иловалар рўйхатида Туркман қабилаларида бошлиқларга бериладиган махсус унвон тарзида тушунтириш бериб ўтган [37. 961-б.]. Аммо, Киил Эркин, Явғу бег ва Эр бег каби унвонлар мазкун бобда берилмаган. Бизнингча, бу Р.Данкофф мурожаат қилган нусха асарнинг ҳар уччала нусхасининг ўзаро солиштирилган варианты асосидаги А. Арат нашри бўлганлигидир.

Асардаги амал-мартаба, лавозим-унвон, қабила, элат номлари билан боғлиқ бўлган реалиялар таржималари қиёсий таҳлилининг кўрсатишича, бундай реалияларни хорижий тилларга ўгиришда энг аввало аслият матнини тўғри ўқиш, тўғри тушуниш ва ўз навбатида тўғри транскрипция қилиш муҳим аҳамият касб этади. Аслиятнинг кўп нусхалилиги, айти пайтда мавжуд нусхаларнинг бир-биридан ўзаро фарқ қилиши ҳам бунга салбий таъсир кўрсатиши табиий. “Қутадғу билиг”нинг учта нусхада бўлиши ва улар ўртасидаги жиддий фарқ ҳам бунга сабаб

бўлиши турган гап. Аммо узоқ тиллардан таржимада, хусусан, узоқ ўтмишга оид асар таржимасида ушбу асарнинг бошқа мавжуд таржималаридан ҳам фойдаланиш фойдадан ҳоли бўлмайди.

2.1.2. Озиқ-овқат, ичимлик, овқатланиш, уй-рўзгор анжомлари, кийим-кечак ҳамда тўй маросим номлари таржимаси

Бунга:

А) Ичимлик ва озиқ-овқат номларидан фуқаъ (фуқо), мизаб (мизоб), жуланбин (гуланбин), жулаб (гулоб), шараб (шароб), шира (шарбат), қымыз (қимиз), йуғрут (сузма), қурут (қурут) каби ичимлик ва сут махсулотлари номлари, ҳалва каби турли ширинликларнинг номлари ҳамда тўй маросимлари номлари билан боғлиқ бўлган реалиялардан - суннат ашы (суннат оши), туғурса ўгул (ўгил туғилса бериладиган ош), йуғ ашы (аза оши), ат болур аш (унвон олганда бериладиган ош) каби кабилар киритилади;

Б) Айақ (идиш-оёқ), тэрги (дастурхон), эв (уй-жой), тон - төшәк (кийим-кечак ва кўрпа-тўшак) каби овқатланиш, тўтшүк (чилиш) каби уй анжомлари ҳамда кийим-кечак номларини киритиши мумкин.

Асарнинг “Ўгдулмиш Ўзғурмишни зиёфатга таклиф қилмоқлик қоидасини ўргатади” деб номланувчи бобида ўша давр туркий халқлари ичимликлари тўғрисида қимматли маълумотлар мавжуд:

Тиләсә фуқаъ бәр тиләсә мизаб

Тиләсә жулаңбин тиләсә жулаб

Маъноси:

Истаса фуқо бер, истаса мийзоб,

Истаса гуланбин, истаса гулоб.

В.Радлов таржимаси:

4671. Gib daher Gerstenbier nach Wunsch oder Misab,

Gib Honigbier oder Rosenwasser.

(Истагига қараб Арна пивоси бер ёки Мизоб,

Асал пивоси ёки Атиргул суви бер.)

В.Радлов шарқона ичимликларни таржимада Германиядаги пивоҳўрликка айлантириб юборган кўринади. Фуқаъ (фуқо)ни — Gerstenbier (*Арна пивоси*)га, жулаңбин (гуланбин)ни эса, Honigbier (*Асал пивоси*) деб тушунади. Билмаганларини эса, транскрипция ёки сўзма-сўз таржима қилиб, уларга махсус изоҳ бериб ўтирмайди. Мутаржимга ўзга халқ адабиётини ўз халқига таништирар экан, хорижий тилда яратилган оригинал асарни ва унинг муаллифини ўз юртига олиб келиб, унга ўзи хоҳлаган нарсасини бера олиш ҳуқуқи берилмаган. Таржимон аслият матнида ифодаланган воқеъликдан ташқарига чиқиши мумкин эмас. У ўз ўқувчиларини аслиятга мумкин қадар яқинлаштириши, аслият муаллифи оламига олиб кириши лозим. Бошқача айтганда у фақат таржима қилиши мумкин. Агар бадий таржимада санъат билан биргаликда филологик таҳлил, интуиция ёнма-ён юрса, “Қутадғу билиг” каби қадимги бадий дostonларни ҳозирги замон тилларига ўгиришда юқоридаги талаблардан ташқари яна илмий (тарихий, этнографик ҳамда фалсафий) таҳлил ҳамда тадқиқот ҳам талаб қилинади. Бу жиҳатнинг муҳимлиги айниқса, асардаги миллий хосликни қайта яратиш жараёнида янада ортиб бораверади. Асарнинг Р.Арат нашридан инглиз тилига ўгирган америкалик мутаржим Р.Денкофф ана шу қоиадаларга бир қадар

риоя қилган. Бунда у Р.Арат нашридаги транскрипция қандай бўлса шундайлигича келтирадида, уни инглиз тилида махсус шарҳлайди: *fūka (a sweet beverage)*. Яъни *ширин ичимлик* тарзида бериб, унга яна А. Асҳаннинг “Аббосийлар даврида ижтимоий ҳаёт” номли рисоласи асосида қуйидагича шарҳ ҳам беради: “*The special drink recommended after meals was called fuqqa’ . It was made from with sugar, honey or treacle, mixed with rosewater and musk and was cooled with ice*” (Яъни Овқат тановул қилинганидан сўнг бериладиган махсус ичимликни *фуқо* дейилади. У оқ қанд, асал ёки қиёмни атиргулли сув ҳамда мушк билан аралаштириб тайёрланади ва муз билан совутилади). Ундан кейин **mizab** (table water – стол суви), **jūlanbin** (conserved roses – атиргул суви), **jūlab** (rose-water – атир гулли сув), [46. 192] тарзида изоҳланади. Бу ўринда америкалик мутаржимнинг фуқога берган шарҳи таҳсинга лойиқ. Бундай маълумотларни ҳатто биздаги қадимги туркий тиллар луғатлардан ҳам топиб бўлмайди. Афсуски *мишзоб* ва *гуланбин* тўғрисида бундай дейиш қийин.

“Қутадғу билиг”нинг “Чорвадорлар билан аралашмоқликни айтади” деб номланувчи фаслида мазкур касб эгалари томонидан тайёрланадиган, турмушда керак бўладиган бир қатор махсулотлар номи айтилкадики, улар озиқ-овқат ва кийим-кечак, умуман, уй-рўзғор буюмлари сифатида кўпчилиги айнан Марказий Осиё туркий халқларигина тегишли ҳисобланадиган реалиялар ҳисобландилар. Юсуф Хос Ҳожиб Ўғдўлмиш тилидан, жумладан, шундай дейди:

Қымыз сүт йа йуң йағ йа йуғрут курут

Йадым йа кидиз ҳам эзэр эвкэ тут [37.4338]

Қаюм Каримов табдили:

Қимиз, сүт ё юнг, ёғ ё сузма, курут,

Намат ё кигиз ҳамда уйга тутиладиган пардалар.

Ҳерман Вамбери таржимаси:

Kumis, Milch, Wolle, Schmalz, saure Milch und Käse,
Speise und Kleider, sowohl als grobe Wolle für Stricke [45.138]

Маъноси:

Қимиз, сут, юнг, ёғ, чучук қатик ва пишлок,
Овқатлар ва кийимлар, шунингдек, тўқиш учун юнгли ип
хам.

Ҳерман Вамбери туркий халқларгагина хос бўлган озиқ-овқат махсулотлари умумий моҳиятини тушунади. Айниқса, қимизни – *Kumis* тарзида транскрипция қилади. Бироқ, унинг қандай ичимлик эканлигига ҳеч бир изоҳ берилмайди. Бизнингча, бу ерда *Getränke aus Pferden Milch*, яъни *от сүтидан тайёрланадиган ичимлик* деб ифодаланса тўғри бўларди. Шунингдек, фақат бизнинг Марказий Осиёгагина хос бўлган *йузрут* (қатик)ни оддийгина русларнинг *простоквашаси* ёки немисларнинг *Sauermilch* (чучук қатик)и билан ўгириб бўлмайди. Чунки бу махсулотлар бир-бирига ўхшагани билан, туркийларнинг *қатиги* европаликларникидан ўзгача мазаси билан фарқ қилади. Ниҳоят, Вамбери яна бир туркий реалия бўлмиш *қурут*ни немисларнинг *Käse* (пишлок)си билан алмаштирганлигига гувоҳ бўламиз. Бу ҳам туркий аслиятга унчалик мос эмас. Чунки, *қурут* билан пишлок бошқа-бошқа нарсалар. Бизнингча, уни ҳам *қимиз* каби транскрипция қилиб, *die saure Klarrmilch* (суви чиқариб, қурутилган сут) тарзида изоҳланган ҳолда таржима қилинса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Юқоридаги байтнинг В.Радлов таржимасида эса, анчагина чалкашлик ва мавҳумликлар кўзга ташланади:

Kumiss, Milch, Haare, Fett, Quark und Käse,

Verwende als Nahrung, Kleidung und Zierrat (?) für das Haus
[43.379]

Маъноси:

Қимиз, сут, жунлар, ёғ, творогларни озиқ-овқат сифатида фойдалан, кийим ва тақинчоқларни уй учун ишлат.

В.Радлов ҳам аслиятдаги қимизни транскрипция қилади. Изоҳ йўқ. *Қатиқ*ни эса, у бира-тўла немисларнинг *Quark (творог)*гига айлантириб қўяди. Шунингдек, қадимги туркий *йадым йа кидиз (кигиз ва наMAT)* реалиялари ҳам ҳар иккала немича таржималарда ноаниқ ўгирилган. Агар, Вамбери *тўқиш учун юнгли ип* деб тушунса, Радлов умумий *кийим ва безак учун тақинчоқлар* томонга буриб юборган. Демак, ҳар икки немисча таржимада сут махсулотлари ва бошқа уй-рўзғор реалиялари муқобил таржима қилинмаганлиги кўриниб турибди.

Энди Роберт Данкоффнинг инглизча таржимасига эътибор қаратсак:

Koumiss and milk, wool and butter, yoghurt and cheese; also carpets and felts—take a little of each for your home [46.185].

Маъноси:

Қимиз ва сут, юнг ва ёғ, ёгурт ва пишлоқ, шунингдек, ипдан тўқилган гилам, буларнинг барчаси сенинг уйинг учун.

Америкалик таржимон Роберт Данкофф ҳам немис ҳамкасблари каби аслиятлаги қимизни – *Koumiss* тарзида транскрипция қилиш билан кифояланади. Аммо реалия сўзларни транскрипция қилиш тўғри бўлсада, уларга махсус изоҳ ҳам бериш керак эди. Бизнингча, мавжуд луғатлардан фойдаланилган ҳолда буни инглизчага *Koumiss -ermented drink an alcoholic beverage made from fermented mare's milk; made originally by nomads of central Asia* (<https://ru.glosbe.com/en/ru/koumiss>),

яъни, Марказий Осиё кўчманчилари томонидан илк бор қўлланган от сutiдан тайёрланадиган, ферментли, таркибида алкоголь бўлган ичимлик деб изоҳ берилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Шунингдек, юқоридаги байтда келтирилган яна сут махсулотларидан тайёрланадиган туркий реалия бўлмиш *сузма ва қурутни* Р.Данкофф *yoghurt and cheese (ёгурт ва пишлоқ)* тарзида таржима қилган. Бу немисча таржимага нисбатан аслиятга яқин келсада, америкаликларнинг *йогурти* – туркий халқлар *сузмаси ёки қатигига* тўлиқ мос деб бўлмайди.

“Қутадғу билиг”да Юсуф Хос Ҳожиб Ўгдўлмиш билан Ўзғурмиш мунозараларига оид қисмида туркий халқлар ширинликлари номларига оид ҳолва реалияси тўғрисида байт келтиради:

Шакар ҳалва йэгли бар эрсэ айур

Тодуб йатса таңда йана ач туруп [37.3555]

Қаюм Каримов таржимаси:

Шакар, ҳолва еган бор бўлса айтади,

Тўйиб ётса, тонгда яна оч туради.

“Древнетюркский словарь”да ҳолвага қуйидагича изоҳни кўрамиз: Halva – сладость, халва: *qarin toqsa arpa ja halva bir* – если желудок насытится, всё равно что ячмень или халва [12.198]. Ҳолва, туркий халқларга хос бўлган озиқ-овқат, ширинлик реалияси. Шу сабаб унинг таржимасида транскрипция талаб қилинади.

В.Радлов таржимаси:

Ob man Zucker, *Halwa* oder Gerstenbrei isst,

Isst man am Abend satt, am Morgen ist man doch wieder hungrig [43.310].

Маъноси:

Шакар ва ҳолва ейдими ёки арпали ширинлик,

Кечкурун тўқ ётгани билан, яна эрталаб қорни оч туради.

В.Радлов озиқ-овқат номларини имкон қадар таржима қилиб ҳолва ширинлигини транскрипция билан берганлиги жуда ҳам тўғри. Аммо, афсуски, унинг маъносига изоҳ бермай кетганлиги яхши бўлмаган. Шунингдек, аслиятдаги ҳолва иштирокида берилган ҳикмат маъносини ҳам тўлақонли етказа олмаган. Чунки аслиятда “Қорин тўйса, арпа ёки ҳолва бирдир” деган ўғит ифодаланганди. Р.Данкофф таржимаси:

Whether a man eats *sugar and sweets*, or barley and millet, if he goes to sleep full, he will be hungry again in the morning [46.3615].

Маъноси:

Инсон қанд ейдими ёки ширинлик, ёхуд арпами ёки тарик, кечкурун тўқ ётгани билан эрталаб қорни яна оч уйғонади.

Данкофф аслиятдаги ҳолва реалиясини умумий маъно англатувчи ширинлик билан таржима қилган. Аммо шунга қарамай, аслиятдаги ҳикмат маъносини таржима ўқувчисига етказа олган.

Демак, “Қутадғу билиг”даги озиқ-овқат, ичимлик номлари билан биргаликда овқатланиш, уй-рўзғор анжомлари, кийим-кечак ҳамда тўй маросим номларини ифодаловчи ўзига хосликларни Европа тилларига таржима қилишда, асосан, аслиятдаги хос сўзларни транскрипция қилиш билан бирга унга махсус изоҳлар бериб бориш ижобий натижаларга олиб келади. Аксинча, фақатгина транскрипция қилиш билан кифояланиш қадимги туркий обидада акс этган маҳаллий ўзига хослик тўғрисида мавҳум бир таассурот туғилишига сабаб бўлади, холос. Бундан ташқари, “Қутадғу билиг”нинг инглизча таржимасида

берилган махсус изоҳлардан унинг бошқа тилларга, жумладан, унинг янги немисча, қолаверса, ўзбекча нашрларини тайёрлашда фойдаланиш тавсия этилади.

2.1.3. Касб-хунарга оид хос сўзлар таржимаси

Бунга асосан : *Қапуг башилар (дарвозабонлар), йарағчы (яроғдор), йатғақ (соқчи), эгэт (сарбоз), ыдышчы башы (шаробдорлар бошлиғи), ыдышчы (соқий), төшәкчи (тўшакчи), ашчы (ошпаз), тугчы (тугчи), қушчы (лочиндор), кәшчы (сувсар тутувчи), өқ йачи (ўқ-ёйчи), йалавач (элчи), ағычы (хазиначи), әрәт (аскар), аш башчы (бош ошпаз)* кабиларни киритиш мумкин.

Асарнинг “Ўгдулмиш элигга лашкарбоши, сипоҳсолар қандай бўлиши кераклигини айтади” деб номланувчи бобида жумладан шундай дейилади:

2280. Йағычы йарағчы киши-ул тучы

Йағы санчғучы ҳам йәтургән өчи

Маъноси:

Ҳарбий (жангчи), яроғдор киши доим ўшадирки,

(У) ёвини тор-мор қилувчи ҳамда ўчини олувчи бўлса (37).

Буни В.Радлов қуйидагича таржима қилади:

Krieger und Entferner(?) sind alle tüchtigen Menschen,

Sie sind Besieger der Feinde und Rachenehmer.

(Жангчи ва узоқлаштирувчиларнинг барчаси абжир кишилардир,

Улар душманини енгувчи ва ундан ўч олувчилардир). [43.206.]

В.Радлов аслиятдаги “йарағчы” (яроғдор)ни янглиш тушуниб, “*йыракчы*” деб транскрипция қилади ва немис тилига

“*Entferner*” (*узоқлаштирувчи*) деб таржима қилади. Бу ҳолат бундан кейинги байтларда ҳам такрорланади. Натижада Ўрта аср қорахонийлар салтанати ҳарбийларига “янги касб” олиб кириб қўйилади. Буни Туркия олими Р.Арат тузатиб, *yaragçi* [44.2316] тарзида беради. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида “яроғсоз”ни – қурол-асбоб ясовчи уста, [40. 487] дейилади. Аммо “Древнетюркский словарь”да ушбу сўзга бошқачароқ изоҳ берилади: “*Јагаүсі - Подходящий, пригодный : Јагаүісі bolur ham јагаүсі bolur – бывает воинственным и подходящим.*». [12. 239] Афсуски бу жиҳат асарнинг инглизча таржимасида ҳам мавҳумлаштириб қўйилган. Р.Денкофф буни “*He should be liberal with ...armor and weapons* [46.116] (*у зирҳ ва қуролларга ҳам ён босиши керак*) деб қўя қолади. Бизнингча, бу ўринда Қ.Каримов тўғри табдил қилган. Чунки бундай ҳарбий касб ўша даврда бўлган.

“Қутадғу билиг”нинг “Ўгдўлмиш элигга улуғ Ҳожибликка қандай киши (бўлиши) кераклигини айтади” деб номланувчи бобда яна қуйидаги касб номлари келтирилади:

Азгычы битигчи йа иш тутгучы

Йа *тончы этугчи ъамил болгучы* [37. 2456].

Қаюм Каримов таржимаси:

(Ё) *хазиначи*, (ё) *котиб*, ё (бошқа) *иш юритувчи* (аёнлар),

Ё *тўнчи*, (ё) *этикчи*, (ё) *мол-мулк ишларини бошқарувчи* саркорлар.

В.Радлов таржимаси:

Er ist Zahlmeister, Schreiber oder Verwalter,

Einer, der alles ausführt, ein Friedensstifter [43.2464].

Маъноси:

У бир ҳисоб-китоб устаси ёки бошқарувчи,

Барча ишларни олиб борувчи, тинчликни таъминловчи.

Биринчидан, В.Радлов таржимасида аслиятдаги *ағычы* (хазинаси) – *Zahlmeister* (ҳисоб-китоб устаси)га айлантириб қўйилган. Ваҳоланки, немис тилида бундай ўринда *Zahlmeister* сўзи ишатилади. Иккинчидан, немисча таржимада аслиятдаги *тончы этугчи* (тўнчи ва этикчи) тушуриб қолдирилган. Бу хато асарнинг инглизча таржимасидагина тuzатилган. Роберт Данкофф бунни қуйидагича ўгирган:

He deals with the treasurer and secretary and other ministers; with tailor and cobbler and other craftsmen [46.120];

Маъноси:

У хазиначи ва котиб билан ишлайди ҳамда унга бошқа вазирлар ҳам керак бўлади;

Шунингдек, унга *тикувчи* ва *косиб* ва бошқа хизматчилар керак бўлади. Данкофф таржимасида аслиятдаги *ъамил болғучи* (мол-мулк ишларини бошқарувчи)ини умулаштириш тамойили билан *other craftsmen* (бошқа уста, хизматчилар) тарзида таржима қилинган. Шунинг билан биргаликда инглизча таржимада бир қадар замонавийлаштириш ҳам кўзга ташланади. Яъни, *иш тутғучи* (*иш юритувчи* (аёнлар)ни *other ministers* (бошқа министрлар) деб ўгирилишини кўришимиз мумкин. Бу қадимги туркий асар таржимасида унчалик мос келмайди. Чунки, аслиятдаги тарихий колоритга путур етказиши мумкин. Шунинг унутмаслик ҳам керакки, ҳозирги замон инглиз тилида *ministry* сўзи бошқа касб эгалари маъноларини ҳам англатади. Жумладан, Инглизча-русча луғатда шундай изоҳни учратамиз:

а) министерство the Ministry of Justice — Министерство юстиции the Agriculture Ministry — Министерство сельского хозяйства Syn: department б) (= Ministry) кабинет министров, правительство Their existence as a Ministry was only a question of

days. — Их пребывание в должности министров было вопросом лишь нескольких дней. • Gram: ministry 2) а) духовенство; папство So what prompted him to enter the ministry? — Что же его побудило принять духовный сан? Syn: clergy , priesthood б) функции священника; отправление обязанностей священника His ministry is among the poor. — Он выполняет свои обязанности среди бедных.

Демак, бу билан таржимон Юсуф Хос Ҳожиб замонада буюк Ҳожиб учун *роҳиб* касбидаги киши кераклигига ҳам ишора қилган бўлиб қолапти.

Қорахонийлар даврида салтанат бош дарвозасини қўриқлаш дарвозабонларга юклатилган. Буни қадимги туркий тилда *қануз башилар* [37.2490] дейилган. Бу касб ҳозирда эскирган, истемолда йўқ. Бугунги ҳукумат тизимида бундай касб йўқ. Тўғрироғи, айнан ана шундай касбни учратмаймиз. Юсуф Хос Ҳожибнинг таъкидлашича, бу касб эгаларининг асосий вазифлари – пойтахт, шаҳар дарвозаси қўриқчиларига раҳбарлик қилишдан иборат. Шаҳарга кириб келган, адашган, ёт мусофирларга кўмак бериш, уларни тўғри йўлга йўналтириш, дарвозада турган сарбозлар ҳолидан хабар олиш, мамлакат пойтахти, саройга киритилаётган турли озиқ-овқат ва бошқа махсулотларни назорат қилиш ва ниҳоят, соқий, ётоқ бошлиғи, ошпазлар, лочиндор, сувсар тутувчи ва ўқ-ёйчиларни узлуксиз назорат қилиш каби вазифларни бажарган. Дарвозабон мамлакат бевосита Лашкарбоши ва Буюк Ҳожибига бўй сунган [37. 2489-2523].

В.Радлов таржимаси:

Der Anführer des Thores (Hofmarschall) [43.2498]

Маъноси:

Дарвозани қўриқловчи (Хофмаршал).

В.Радлов таржима ўқувчисига тушунарли бўлиши учун аслиятдаги дарвозабоннинг Ғарбда, жумладан, немис тилли мамлакатлар тарихидаги вариантыни ҳам қавс ичида келтиради. Бу жуда тўғри тамойил. Данкоффнинг инглизча таржимасидан фақат унинг *The gatekeeper* (дарвоза кўриқловчиси) эканлигинигина билиб оламиз холос [46.32].

“Қутадғу билиг”да яна *ошпаз* тўғрисида ҳам маълумот бор. Буни ўша пайтда *ашчы* (37.2518) дейилган. Қаюмхон Каримов буни ҳозирги ўзбек тилига *ошчи* тарзида табдил қилган. В.Радлов таржимасига эътибор қиладиган бўлсак, қуйидаги манзарани кўрамиз,

Küchenmeister (бош ошпаз) [43.226]

Бизнингча, бу бир оз мунозарали таржима. Яъни, тахминий таржима, деса ҳам бўлади. Чунки бундай касб бугунги кунда йўқ. Шу сабабдан қараганда немисча таржимада тўғри йўл тутилган. В.Радлов *Küchenmeister* (бош ошпаз) тарзида ўгириб, масалани тўғри ҳал қилган. Роберт Данкофф аслиятдаги *бош ошпаз*ни инглиз тилига *cook* тарзида ўгиради. Бизнингча, бу ўринда бугунги кунда инглиз тилли мамлакатларда қўлланиладиган *chef-cook* (бош ошпаз) вариантыни қўллаган маъқулроқ кўринади. Аммо, бошқа томондан қараганда, таржимонни ҳам айблаб бўлмайди. Чунки, Юсуф Хос Ҳожиб асарда бу касб эгаси номини келтирганда уни *бош ошпаз* эмас, балки шунчаки, *ашчы* (*ошпаз*) тарзида берган. Ҳамма гап масалага қайси томондан қарашда. Бизнингча, дарвозабон сарой ошхонасининг, аввало, бош ошпазини назорат қилиши мантиқан тўғрироқ бўлади [37.2552].

Ўша пайтда салтанат дарвозабони назорат қиладиган кабдагилар сирасига кэшчи (сувсар тутувчи) ҳам кирган [37.2519]. Аслиятдаги *кэшчи* (*сувсар тутувчи*)ни В.Радлов нотўғри талқин қилиши натижасида *сөсчи* тарзида транскрипция қилиши натижасида немис тилига ҳам *Wortführer*, яъни сўз

юритувчи, олиб боровчи деб таржима қилиб қўйган. Инглизча таржимада Р.Данкофф аслиятдаги *кэшичи, яъни сувсар тутувчини* унчалик тушунмаган кўринади. Шунинг учун уни мазкур сўздан кейин келган *оқ йачы (ўқ-ёйчи)*га дахлдор деб билган кўринади. Ана шу сабабдан таржимада у *quiver-bearer* (ўқ-ёй ташувчи) деб қўя қолган. Ўқ-ёйчини эса, *archers* деб, тўғри ўгирган [46.2554].

2.2. “Қутадғу билиг”даги тарихий шахслар ҳамда асар қаҳрамонлари номлари билан боғлиқ реалиялар таржимаси

“Қутадғу билиг”да кўплаб тарихий шахсларнинг номлари акс эттирилган. Бу ҳақда таниқли олим Қ.Каримовнинг “Қутадғу билиг”да учрайдиган шахс номлари” номли мақоласи [43. 42-47] эътиборга лойиқ. Унда олим “Қутадғу билиг”даги шахс номлари ишлатилишининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида таҳлилий фикрлар айтган. Аммо уларнинг ўзга тиллардаги таржимавий талқинлари масаласи ҳали жиддий ўрганилганича йўқ. Илк туркий бадий дostonнинг таржималарида тарихий шахсларга муносабат масаласи алоҳида аҳамият касб этади. Асардаги тарихий ҳамда туркий ўзига хосликни таъминлашга хизмат қиладиган жиҳатлардан бири унда ўша давргача бўлган тарихий ҳамда афсонавий шахсларга мурожаат қилиниб, уларга муносабат ҳам билдирилганлигида кўринади. Ана шундай номлардан бири бу *Искандар Зулқарнайн* (Александр Македонский)дир. Аввало ушбу тарихий шахс Қуръони Каримда ҳам *Зулқарнайн* тарзида тилга олинганлигини эслаб ўтиш лозим. Қуръоннинг 18 “*Каҳф*” (*For*) сураси 83 оятидан то ушбу суранинг охиригача бўлган 110 оятигача [42. 206-207] Зулқарнайн ҳақида ҳикоя қилинади. Унда Аллоҳ Искандар Зулқарнайнни Ер юзининг Ғарбу Шарқидаги золим, бузғунчи кимсаларни жазолаш учун юборганлиги айтилади. Шунингдек Қуръонда Зулқарнайннинг бу

дунёдаги мол-дунёдан Парвардигор ато этган куч-қудрат афзал билганлиги таъкидланади.

Мазкур ҳукмронга мурожаат этиш жаҳон адабиётида бир анаъанага айланган. Ҳурматли олимларимиз А.Қаюмовнинг Алишер Навоий “Садди Искандарий” достонига [41.210] ҳамда Ф.Сулаймонованинг Шарқ адабиётида Искандар талқини [26]га бағишланган тадқиқотлари эътиборга лойиқ. Аммо “Қутадғу билиг” таржималарида Искандар Зулқарнайнга муносабат масаласи ҳали махсус ўрганилганича йўқ.

Асарда *Искандар Зулқарнайндан* ташқари пайғамбарлар *Одам Ато, Нух, Мусо, Исо ва Муҳаммад*, туркий халқларнинг халқ оғзаки ижодига алоқадор бўлган *Шаддод, Од, Рустам*, қардош форс тожик адабиёти қаҳрамонлари *Кисро* ва *Нўширавон* ҳамда араб адабиёти воситасида қадимги юнонлардан кириб келган *Қайсар* каби афсонавий ҳамда тарихий шахсларнинг образли талқинини кўришимиз мумкин. Уларнинг поэтик хусусиятлари тўғрисида таниқли адабиётшунос олим, профессор Б.Тўхлиев чуқур илмий таҳлилларга асосланган тадқиқот яратган [30. 426-429]. Унда Юсуф Хос Ҳожиб туркий ёзма адабиётда илк бор асос солган анъаналарни кейинчалик Атоий, Саккокий, Навоий, Бобур, Огаҳий давом эттирганликлари таъкидланади. Биз ана шу тадқиқотлардан келиб чиқиб, ушбу жиҳатларнинг сарчашмалари, жаҳон адабиётида ўрганилиши масалалари бугунги кун қиёсий адабиётшунослиги ҳамда таржима назарияси фанининг ёритилиши лозим бўлган долзарб муаммолари сирасига киришини ҳам алоҳида таъкидламоқчи эдик. “Қутадғу билиг”да айниқса, қадимги юнон императори Искандар (Александр Македонский) га бўлган муносабат диққат эътиборни тортади. Юсуф Хос Ҳожиб ушбу шахсга дастлаб асарнинг “Ўзғурмиш Ўгдулмишга бу дунёдан юз ўгириб, у дунёга мойил бўлмоқликни айтади” деб номланувчи бобида ва кейинчалик “Йигитликка ачиниб, қариллик ҳақида айтади” деб аталувчи қасидасида тўхталиб ўтади. Дастлаб, муаллиф *Искандар* номини

бевосита тилга олмай, унинг хислатларини топишмоқ тариқасида ўқувчига ҳавола қилади:

4610. Қаны ул Туғардын Батарқа тэги
Йуруб эл тутуғлы бу дунйа йэги.

Маъноси:

Қани у (кун) чиқардан (кун) ботарга қадар

Кезиб, элларни олган бу дунё яхшиси (яъни Зулқарнайн)

В.Радлов буни қуйидагича таржима қилган:

Wo ist der welcher vom Osten bis Westen

Gezogen ist? Der Reich regiert hat? Der Volksfürst [43. 401]

Қани у Шарқдан Ғарбгача кезиб чиққан?

Салтанатни юрғузган? Халқ подшоси?

Ўзбек олими Қаюм Каримов ўқувчига бир савол тариқасида ташланган байтни немис таржимони янада аниқлаштириб ўгиради. Яъни, асар муаллифи айтмоқчи бўлган шахс айнан Искандар Зулқарнайн эканлигини байт сўнгида қавс ичида беради.

Юсуф Хос Ҳожиб машҳур тарихий шахс, император Искандар Зулқарнайнга (Александр Македонский) муносабат билдирар экан, унга берган хислатлар қаторида *бу дунйа йэги (бу дунё яхшиси)* деган сифатни қўллайди. Аммо бу жиҳат немисча таржимада *Der Volksfuerst (Халқ подшоси)* тарзида ўгирилган. Бунга сабаб, В.Радловнинг транскрипциялаш жараёнида аслият матнидаги *бу дунйа йэгини – пудунда järi* тарзида талқин қилиши бўлган. Яъни, араб имлосида битилган ёзувдаги сўзларни бир-бирига нотўғри боғлаб қўйган. Юқоридаги қиёсдан буни билиб олиш қийин эмас. Аммо, энг муҳими машҳур саркарда ва ҳукмрон Искандар Зулқарнайнга бўлган туркий халқларнинг

муносабати – аслият матнида ишлатилган *йэг* сўзи умуман тушириб қолдирилган. Ваҳоланки, Древнетюркский словарь (қадимги туркий луғат)да *Jeg – хороший*, яъни *яхши* [12. 253] тарзида изоҳланади. Мазкур байтни ҳозирги туркча таржимада Р.Арат томонидан қуйидагича транскрипция қилган:

4714. *қани ол тогардин батарқа теги*

yorip il tutugli bu dūnya begi [44.189]

Достоннинг Қаям Каримов мурожаат қилган Наманган нусхасидаги *йэги (яхшиуси)* асарнинг ҳар учала нусхалари асосида тайёрланган, ҳозирги туркча транскрипциясидаги нашрида – *begi* (хукмрони)га ўзгартирилган. Ушбу манба асосида америкалик олим-таржимон Р.Денкофф қуйидаги инглизча матнни яратган:

4714. *Where is one who went from east to west, the realm-destroyer and prince of the world (Alexander)?* [46. 194]

Яъни, қани у шарқдан ғарбгача кезиб чиққан, салтанатларни вайрон қилувчи ва дунё шоҳи (Александр)?

Ҳозирги туркча нашрда Искандар Зулқарнайннинг *дунё бегига* ўзгарганлиги аслият матни моҳиятига сезиларли таъсир этмаган бўлиши мумкин. Аммо “Қутадғу билиг”нинг Наманган нусхасида мазкур шахсга нисбатан қўлланилган *йэги (яхшиуси)*нинг Америкада нашр этилган инглизча таржимада *the realm-destroyer (салтанатларни вайрон қилувчи)*га айлантирилганлиги билан муроса қилиш қийин.

Тўғри, Искандар Зулқарнайннинг босқинчилик даврида вайронагарчиликлар қилганлиги ҳам рост. Аммо гап бу ерда туркий мусулмон халқлари, қолаверса, ижод аҳлининг қадимги юнон ҳукмронига бўлган муносабати, унинг бадий адабиётдаги талқини хусусида бормокда. Ана шу жиҳатдан қараганда америкалик мутаржим қўллаган тамойилга қўшилиб бўлмайди. Умуман олганда туркий адабиётда Искандар образига асосан

ижобий муносабатда бўлинган. Бунга Алишер Навоийнинг “Хамса”сига кирган дostonлардан бири “Садди Искандарий” деб номланиши ва унда адолатли шоҳ ғояси тараннум этилганлигини айтиб ўтиш ўринли. Бундан ташқари, қадимги давр, хусусан Александр Македонскийга нисбатан биздаги тарихчи олимларнинг муносабатлари ҳам ижобий. Жумладан, олий ўқув юртлари учун шу соҳадаги дарслик муаллифларидан бири, таниқли олим Ф.А.Бойназаровнинг “Қадимги дунё тарихи” деб номланувчи китобида бу ҳақда шундай дейилади: “Ўрта Осиёликлар Александрнинг бошқа босқинчилардан фарқли равишда ижобий томонларини аввало қадимий маданиятимизни йўқ қилишга урунмаганлигида, қадимий урф-одатларимизни тиклаб, уни қабул қилганлигида кўринади... У ўз жангчиларини Ўрта Осиёликлар тилини, урф-оадатларини, маданиятини ўрганишга даъват этади. Бунинг учун у ҳатто махсус буйруқ ҳам чиқаради... Тарихга оид тадқиқотларда айтилишича, Александрга шарқона либос жуда ярашарди...” [7. 428-429]. Айни пайтда тарихчи олимларимиз Европадаги айрим искандаршуносларнинг унинг шахси ва олиб борган ишларига фақат қора бўёқ билан ёндошганликларини танқид қиладилар. Масалан, тарихчи Курций Руфнинг шу борадаги тадқиқотида [21] Александр Македонский фақат босқинчи ва бузғунчи бўлган, деган қарашлари бир томонлама эканлиги алоҳида таъкидланади. Демак, Шарқ мумтоз адабиётида, жумладан қадимги туркий обидаларда жаҳон тамаддунида из қолдирган буюк шахслар талқини муҳим ўрин эгаллайди. Бу нафақат бадий адабиётдаги талқин, балки турли ижтимоий давр ва халқларнинг муносабати ҳамдир. Ана шундай хусусиятларни ўзида мужассам этган асарлар таржимасига махсус тайёргарлик, холис муносабат билан ёндошиш талаб қилинади. Акс ҳолда, таржимада жиддий муаммоларга дуч келиш муқаррардир.

Асар етакчи қаҳрамонлари номлари таржимаси хақида қуйидагиларни айтиш лозим:

Достонда *Ўзғурмиш* номи англатган рамзий маъно ва унинг таржимадаги талқинлари ҳам қадимги обидадаги миллий колоритни қайта яратиш муаммоларига тааллуқли. “Қутадғу билиг”нинг “Китобга ном берилиши ва ўз қарилигини айтади” деб номланувчи бобида асар етакчи қаҳрамонларидан бири Ўзғурмиш тўғрисида шундай дейилади:

351. Анында басасы бу Өдғурмыш-ул
Муны ъафийат тэб өзүм йормыш-ул

Қ. Каримовда:

*Ундан сўнгиси бу Ўзғурмишдир,
Буни мен ўзим офиятга йўрдим. [37. 113]*

В.Радлов таржимаси:

322. Nach diesen, sieh, ist noch einer da, dies ist Otkurmisch,
Diesen habe ich als die Zufriedenheit gedeutet. [43. 39]
*Бундан сўнг, кўргин, яна бири бор, у Ўткурмишдир,
Мен буни қаноат сифатида таърифладим.*

Асарнинг ўзбек тилидаги болаларбоп насрий-назмий нашрини тайёрлаган Б.Тўхлиев ҳам Қ.Каримов изидан бориб, уни – *Офият* деб ўгиради ва китоб охирида уни қуйидагича изоҳлайди: “*Офият – саломатлик, соғлик, покланиш*” [33. 174]. Туркия олими Р.Арат эса, ҳар учала нусха асосида тайёрлаган нашрида *Ўзғурмиш*ни – *Odgurmis*, унинг рамзий маъносини эса, *akibet*, деб ёзади [29. 237]. Мазкур манба асосида инглизча таржимани амалга оширган америкалик олим Р.Денкофф эса, бу борада ўзига хос йўл тутди: *Finally I speak of Wide Awake – he*

represents the Last End (46.51). (*Нухоят, мен Тетик тўғрисида гапирдим, у оқибатни ифодалайди*). Ўзғурмиш номини таржима матнларидаги талқинларига эътибор беринг:

Қ. Каримовда – Ўзғурмиш, В.Радловда – *Otkurmisch*, Р.Аратда – *Odgurmis*, Р.Денкоффда - *Wide Awake* (*тетик*) тарзида берилган. Бу ерда бизнингча, немис ҳамда инглизча таржималарда баҳсталаб жиҳатлар бор. Немис мутаржими Ўзғурмиш номини транскрипция йўли билан ўгирган. Аммо аслиятдаги “d” ни “t” ҳамда, “g” ни “k” билан алмаштирганлиги мақсадга мувофиқ иш бўлмаган. Чунки “*Odgur*” ни “*Otkur*” деб талқин қилиниши билан *уйғоқ* ёки *тетик* маънолари – қандайдир *ўткир* бўлиб қолмаслиги лозим. Қадимги туркий обидадаги жарангли ундошларни жарангсизлантириш бу В.Радлов тамойилига хос бўлган хусусият. Шу боис у ўз вақтида кўплаб туркшунослар томонидан танқид қилинган эди. Бу аслида В.Радловнинг “Қутадғу билиг” ёзув хусусиятларини транскрипциялашда уни ортиқча олтойлаштириш натижасида келиб чиққан. Ушбу хатосини у кейинроқ тан олган эди [43. 555-560]. Афсуски, бу жиҳат асардаги шахс номлари таржимасига ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Энди унинг инглизча талқинига келсак, Р.Денкофф таржимада шахс номларнинг фақат англлатган рамзий маъноларинигина беради. Яъни Ўзғурмишни – *Wide Awake* (*тетик*) тарзида таржима қилади [46. 51]. “Древнетюркский словарь” да ушбу сўз ўзагини *Odyur* – *будить* (*уйғотмоқ*) [12.124] феъли асосида ясалганлигини инобатга оладиган бўлсак, америкалик мутаржим Ўзғурмиш англатадиган маънони тўғри таржима қилган. Р.Денкофф бундай тамойилни бутун асар қаҳрамонларининг исмлари таржимасига нисбатан қўллайди:

Кунтуғди – *Rising Sun* (*чиққан, порлоқ қуёш*);

Ойтўлди – *Full Moon* (*ой тўлди, тўлишди*);

Ўздулмиш – *Intellect (or Wisdom)* – (интеллект, ақл-идрок);

Ўзгурмиш – *Wide Awake* (уйғонган, тетик).

Инглизча таржима қўлланган тамойилни маъқуллаб бўлмайди. Чунки, ҳар қандай исм бирор бир маънони англатади. Шарку Ғарб адабий таржимачигида исмларни ўгириш ўзига хос кизиқарли муаммолардан ҳисобланади. Асар борки, унда албатта исм бўлади. Исм бўлгандан кейин у ўзида муайян даражада миллий, маҳаллий хусусиятларни мужассамлаштирган бўлади. Таниқли болгар таржимашунос олимлари С.Влахов ва С.Флоринлар исмларни махсус реалий (хос сўзлар)га киритиб, уларни *транскрипция қилиш керакми ёки таржима қилган маъқулми?* - деган саволга жавоб излар эканлар, бадиий асарлардаги исмларни таржимада миллий ўзига хослигини сақлаш учун нима керак бўлса, шуни қилиш лозим деган хулосага келганликлари [10. 87] ҳам бежиз эмас.

Юсуф Хос Ҳожиб қўллаган исмларни фанда этнограф олима А.В. Суперанская “*гапирадиган исмлар*” [27.208] деб атайдди. Бироқ бадиий адабиётдаги шахс номларини таржима қилишнинг умумий тамойилларидан келиб чиқадиган бўлсак, исмни фақат англатган маъносинигина ўгириш бу аслият моҳиятини тўлақонли акс эттиришга олиб бормаиди. Чунки шарқона асардаги миллий ўзига хослик, қолаверса туркий колорит таржимада лат ейди. Табиийки, “Қутадғу билиг”даги исмларларда акс этган рамзий, қолаверса, миллий ўзига хослигини сақлаган ҳолда ҳозирги ўзбекчага ўгириш ҳар ҳолда уларни инглиз тилига таржима қилишга нисбатан мураккаб эмас. Яъни исмнинг миллий хослиги (туркийлиги)ни қайта тиклаш масаласи унчалик қийинчилик туғдирмайди. Аммо шундай бўлса ҳам Қ.Каримов, ундан кейинги ўзбек таржимонлари ҳам исм аслида қандай бўлса, шундайлигини кирил имлосига асосланган ўзбек алифбоси имкониятлари доирасида транскрипция қилишга ҳаракат қиладилар. Аслини олганда ўзбек таржимонлари

Кунтуғдини – Чиққан Кун ёки Ойтўлдини – Тўлган Ой тарзида беришга ҳақлари кўпроқ эди. Аммо улар таржима асари ўқувчиси олдида ҳозирги ўзбек исмини эмас, балки қадимги туркий адабиётда акс эттирилган исми гавдалантиришни мақсад қилганлар ва аслиятга содиқ қолганлар. Шунинг учун ҳам бундай ҳолларда ўзбек ва турк таржимонлари тутган йўл мақсадга мувофиқ.

А.В.Суперанская «Имя через века и страны» китобида кишиларга исм қўйилиши тўғрисида фикр юритиб, бу борада ҳар бир даврнинг ўз анъаналари мавжуд бўлганлигига эътибор қаратади [27]. Жумладан, қадимги Юнонистонда жарангдор, дабдабали исмлар русум бўлганлигини мисол келтирар экан, уларни рус тилида қуйидагича талқин қилади: “Ипатий (греч. хипатос 'высочайший'), Ириней (иринеос 'мирный'), Кир (кирос 'владыка'), Василий (баселейос 'царственный)» [27. 10-11]. А.В.Суперанская қўллаган тамойилни қадимги даврдаги исмларни ҳозирги тилларга ўгирилишига нисбатан ҳам тадбиқ этса бўлади. Жумладан, ундан “Қутадғу билиг”даги исмларни немис ва инглиз тилларига таржима қилишда ҳам ижодий фойдаланилса фойдадан холи бўлмайди.

Ўзғурмиш образини асар муаллифи нимага йўйганлиги масаласига келсак, бунда ҳам айрим чалкашликлар мавжуд. Жумладан, ўзбекча нашрда – *ъафийат(офият)*, немисчада - *die Zufriedenheit (қаноат)*, ҳозирги туркчада- *akibet*, инглизчада - *the Last End(оқибат)* тарзида таржима қилинган. Бир маънонинг уч хил талқини - *офият, қаноат, оқибат*. Юқоридаги қиёсга эътибор қилинган бўлса, охириги уч таржимада бир хил тамойил қўлланилган. Р.Арат нашридан бошлаб бу сўз “қаноат” тарзида берилганлигини кўриш мумкин. Мазкур ўзига хос талқинларнинг ҳеч бирини (В.Радлов транскрипциясидан ташқари) нотўғри таржима сифатида баҳолашдан йироқмиз. Чунки улар асарнинг турли нусхаларида ҳар хил ёзилганлигидан келиб чиққан. Ҳар

бир таржима аслиятда қандай берилган бўлса, шунга асосан ўгирилган.

XI асрда яшаб ижод этган бобокалонимиз Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг “Қутадғу билиг” асарида бир қатор тарихий саркардалар тўғрисида қимматли маълумотлар келтиради. Жумладан, Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский), Алп Эр Тўнга (Афросиёб), қолаверса, муаллиф ўз китобини бағишлаган ҳукмдори Арслон Қораҳоқон Буғраҳон ҳам давлат раҳбари бўлиши билан бирга таниқли саркарда ҳам бўлган. “Қутадғу билиг” ана шу саркардалар қилган ишларини мадҳ қилар экан, бахтга эришишда фақат эзгу ишларгина ёрдам бериши мумкинлигини ҳар томонлама асослашга ҳаракат қилади.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарида туркий халқлар тарихи давлатчилигида улкан из қолдирган, ҳатто илк турк давлатига асос солган Алп Эр Тўнга номини келтириб, унга алоҳида ижобий сифат берар экан, асарнинг “Эзгу кишиларга аралашиниш эзгуликларини айтади” деб номланувчи бобида, жумладан, шундай дейди:

Бу турк беглариндә аты бәлгүлүг

Ту-а Алп эр эрди қуты бәлгүлүг [37.74]

Маъноси:

Турк беглари орасида оти белгилик,

Тўнга Алп Эр эди, қути белгилик.

Юсуф Хос Ҳожиб Алп Эр Тўнгани турк бегларининг “*тақы йэг*” (янада яхшиси) деб атаб, унинг кўп ҳунарларни эгаллаган, билимли, заковатли ва энг муҳими халқ орасида сараси сифатида таърифлайди.

Ўша даврда яшаб ижод этган яна бир буюк олимимиз Маҳмуд Кошғарий ўзининг “Девону луғотит турк” [18. 1071-1072] китобида *Алп* сўзини қуйидагича изоҳлайди: “Алп – ботир,

қахрамон”. Бу шарҳдан сўнг китобда Алп Эр Тўнга ҳақидаги машҳур марсия келади. Тўнга (тонга) сўзи эса девонда куйидаги кўринишда изоҳланади: *«Тона – йўлбарс жинсидан бўлган бир хил ҳайвон. У филнинг кушандасидир. Бу сўзнинг асосий маъноси шудир. Лекин бу сўз туркларда маъноси ўзгарган ҳолда қўлланади. Бу сўз, кўпинча, одамларга лақаб ўрнида ишлатилади. Чунончи, Тонахон, Тона тегин ва шунинг кабилар. Туркларнинг улуг хони Афросиёбни Тона Алп Эр деб атар эдилар. Йўлбарс каби кучли баҳодир одам, демакдир»*.

Туркий халқлардаги баҳодир, саркарда ва давлат арбобларининг йўлбарсга ўхшатилиши кейин ҳам давом этганлигини Бобурнинг “йўлбарс” эканлигидан ҳам билиш мумкин. Тарихчи олим Қахрамон Ражабов ўзининг “Алп Эр Тўнга” номли мўъжазгина китобчасида биз билган Афросиёб, аслида Алп Эр Тўнга эканлиги ва у дастлабки Турон давлатининг асосчиси бўлганлигини кўрсатишга ҳаракат қилади [47]. Олим мазкур номнинг туркий тилда фаол қўлланилмай, унинг фақат форсий асосларигагина мурожаат қилиниши унчалик тўғри эмаслигини таъкидлайди. Бунинг сабабини у собиқ иттифоқ давридаги айрим тарихчи ва археологларнинг нохолис муносабатларидан деб билади. Унинг ҳаққоний тарзда танқид қилишича, бугунги кунда Ўзбекистонда кўплаб тарихчи олимларимиз (археологлар, манбашунослар, шарқшунослар, этнологлар Афросиёбни тарихий шахс сифатида тан олгилари келмайди. Аслида, масаланинг илдизи рус шарқшунослари В.В.Григорьев (1816-1881) ва В.В.Бартольд (1869-1930) асарларига бориб тақалади [5.7]. В.В.Бартольднинг ёзишича, “Қорахонийлар Эрон таъсири остида қолганлари учун ўзларини афсонавий Турон подшоҳига нисбат бериб, отини Афросиёб деб юритадилар. Ҳолбуки, бу термин тамоман туркча эмасдир”. Тўғри, Қ.Ражабовнинг рус шарқшунослари ўз фаолиятлари билан Россия империясининг босқинчилик ва мустамлакачилик сиёсатини амалга оширишда ўз ҳукуматларига муайян даражада

хизмат қилишган, деган мулоҳазасида мантиқ бор. Бундан ташқари, шарқшунос олим Ашраф Аҳмедовнинг ёзишича, “Бартольд Ўрта Осиё халқлари тарихи, этнографияси ва психологиясини чуқур ўрганган олим бўлса-да, Туркистон халқи маданиятини объектив ва ҳаққоний баҳолай олмади, маълум даражада уни камситди... Чунки Бартольд чор Россияси мустамлакачилигининг идеологи эди, у европаликларнинг осийликлардан устунлиги ғоясини олға сурди ва шу устунликни илмий ва мафкуравий жиҳатдан асослашга хизмат қилди” [5].

Бизнингча, “Қутадғу билиг”ни немис тилига ўгирган Вамбери ва Радловлар ҳам кўпроқ ана шу рус шарқшунослари тадқиқотларига суянганликлари улар амалга оширган таржималардан ҳам кўриниб турибди. Чунки, немисча таржималарнинг ҳар иккаласида ҳам *Афросиёб* номи келтирилсада, унинг қадимги туркчадаги *Алп Эр Тўнга* варианты тушуриб қолдирилганлигини қандай изоҳлаш мумкин?

Қуйидаги икки таржимавий талқинга мурожаат қилайлик: Транскрипцияда Вамбери [45.83] *tonga alp er* тарзида берсада, асарнинг немисча таржимасида унинг қадимги турк тилидаги номи негадир тушуриб қолдирилган. Фақатгина *Bei den Turk-Fürsten ist sein Name bekannt* (*Турк шоҳлари орасида унинг номи машҳур*) дейиш билан кифояланилган. Худди шундай ҳолатни В.Радловда ҳам учратамиз:

В. Радлов *Тоңа алп әр* тазида [43] транскрипция қилиш билан ўгирсада, исм таржимасида қўлланиладиган транскрипция тамойилини негадир у ҳам ишлатмай, мазкур исм англаган маънонигина беради холос. Яъни, *ein grosser Held* (*буюк қаҳрамон*) тарзида тавсифлайди. Холбуки уни айнан, транскрипция кўринишида қолдирса тўғри иш қилган бўларди. Шунингдек, *sein Name ist Wohlbekannt* тарзида *унинг номи халқ ичида машҳур* эканлигини таъкидлашдан у ёққа ўтмайди. Ҳар ҳолда Вамберига нисбатан Радлов Афросиёбнинг *Алп эр тонганинг* буюк қаҳрамон эканлигига урғу берган.

“Қутадғу билиг” таржималаридаги Алп Эр Тўнга номи талқини билан боғлиқ бундай чалкашликларга унинг инглизча таржимасидан тўғри жавоб топиш мумкин. У ҳам бўлса, америкалик туркшунос олим Роберт Данкофф ўз таржимасида қуйидагича ифодалайди:

And among these Turkish princes the one of outstanding fame and glory was Tonga Alp Er [46.271].

Яъни, Турк шаҳзодалари ичида энг машхурларидан бири Тўнга Алп Эр эди, - деб ўгиради. Мана бу тўғри ечим.

Маълумки, Қаюмхон Каримов “Қутадғу билиг”ни унинг Наманган нусхаси асосида транскрипция қилган ва ҳозирги ўзбек тилида тавсифлаган. Демак, асарнинг Наманган нусхасида пайғамбаримиз чоҳорёрларидан бири бўлмиш *Сиддиқ*ни қадимги туркий тилида Атиқ деб аталган экан. Буни ўзбек таржимони ҳозирги тилимизда *Отиқ* тарзида берган. Яъни, қадимги туркий тилдаги исмдаги “А” ҳозирги ўзбекча талқинда “О”га ўзгарган холос. Наманган нусхасидан фарқли равишда немис таржимони Ҳерман Вамбери асарнинг Ҳирот-Вена нусхаси асосида транскрипциялагани ҳамда немис тилига таржима қилганлиги боис, унда пайғамбаримиз чоҳорёрларининг дастлабки иккитасини ҳам аниқ исми келтирилади, яъни, *Sidiq* тарзида. Уни немис тилига транскрипциялаш орқали *Sidik (Abubakr)* тарзида таржима қилади. Асарнинг иккинчи маротаба, унинг мукамалроқ нусхасидан таржима қилган В.Радлов ҳам Ҳ. Вамбери таржимасидан хабардор эди. У Қоҳира нусхаси билан солиштирган ҳолда *Сыддык* тарзида транскрипция қилади ва немис тилида *Siddik* тарзида аслиятга анча яқин ўгиради. Яъни, ушбу исмнинг туркий тилда иккита “д” ҳарқи билан ифодаланиши ва талаффуз қилинишини биламиз.

*Ҳазрати Умар*ни асарнинг Наманган нусхасида *Фаруқ* тарзида берилган [37. 52]. Буни ҳозирги ўзбек тилига Қ.Каримов *Форуқ* тарзида табдил қилади. Асарнинг Вена нусхасида ҳам

ушбу ном *Faruk* тарзида берилган. Аммо таржимон буни транскрипция қилиш билан билга қавс ичида (*Omar*) деб изохлаб ҳам қўйганлиги мақсадга мувофиқ. В. Радлов мурожаат қилган Қоҳира вариантыда ҳам фақат *Faruk* кўринишида берилганлиги боис, у фақат транскрипциянинг ўзи билан кифояланади. Ҳар ҳолда, тушунтириш берилганда яхшироқ бўларди.

Демак, таржима ҳам, қадимги тарихимиз саҳифаларидан жой олган таниқли саркардаларимиз, халқ қаҳрамонлари номлари, уларнинг фазилатлари тўғрисида ҳам тарихий, ҳам илмий ҳақиқатни рўёбга чиқаришда муҳим воситалардан бири бўлиб хизмат қилиши мумкин экан.

2.3. “Қутадғу билиг”даги давлат рамзлари ва ёрлиқларига оид хос сўзлар таржимаси

Таржима нафақат бир тилдаги матнни иккинчи бир тил ўқувчиларига етказувчи восита, балки янги маданият, тарих ҳамда миллий ўзига хосликлар ранг-баранглигини бошқа халқларга ҳам кўрсата олувчи, миллий адабиётни жаҳон саҳнига олиб чиқувчи улкан бир имконият ҳамдир. Таржиманинг яна бир муҳим хусусияти унинг муайян халқ қадимги обидаларини ўрганиш, унинг минг йиллик тарихи қаъридаги сирларини очишда бошқа фанларга ҳам ёрдам бера олувчилик жиҳатининг борлигидир. Бугунги кунда тарих, археология, туркология, тил тарихи каби фанлар қадимги обидаларимиз моҳиятини очишда фаоллик кўрсатаётган бўлсалар, энди таржима ҳам ёрдамга келиши мумкин экан. Ушбу мақолада Қорахонийлар салтанати давридаги давлат рамз ва ёрлиқлари таржималари билан боғлиқ бир жиҳатга эътибор қаратамиз.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари қадимги турк тилида битилган илк ёзма сўз санъати обидаси бўлиши билан биргаликда ўша давр ижтимоий-сиёсий ва маданий ўзига хослиги тўғрисида маълумотларга бойлиги билан ҳам ноёб манба

саналади. Агарда Махмуд Кошғарийнинг “Девони луғотит турк”ини ҳам инобатга оладиган бўлсак, фақат шу иккила асаргина XI аср Қорахонийлар салтанати ҳудудидаги ҳаётга оид асосий манбалардир.

Маълумки, “Қутадғу билиг” дидактик асар, панднома. Бу жанр Ўрта асрлар жаҳон адабиётида кенг тарқалган. Жумладан, инглизларда *Mirror for princes* [46.3], немисларда *Fürstenspiegel* [43] каби номлар билан аталиб келинган. “Қутадғу билиг” эса, шарқона *панднома*, яъни *панд* – насиҳат, маслаҳат, *нома* – хат, ёзув, асар каби маъноларни англатади. Аниқроғи, ушбу асарда вазир Ойдўлди, кейин унинг ўрнига қолган ўғли Ўгдўлмиш ва унинг қариндоши Ўзғурмишлар подшо Кунтуғдига панд айтадилар.

Асарда Қорахонийлар империяси даври сийсий тузуми, давлат тузулиши, сарой аъёнларининг турли унвон ва вазифалари, давлат рамз ҳамда хизматчиларга бериладиган турли ёрлиқлар тўғрисида анчагина маълумотлар бор. Кунтуғди подшо ўзига вазирликка олаётган Ойтўлдидан рози. Уни синаб кўрди, унга ишонч билдирди. Юсуф Хос Ҳожиб “Ойтўлди Кунтуғди элиг хизматига киришини айтади” деб номланувчи бобни айнан ана шу масалага бағишлаган. Ўз вазирага давлат аҳамиятига эга бўлган вазифани топшириш учун ўша давр сиёсий тузумида қабул қилинган анъаналарга амал қилган ҳолда ижро этиладиган ўзига хос маросимни Юсуф Хос Ҳожиб жуда ҳам чиройли, юксак поэтик маҳорат билан тасвирлайди:

Вазирлығ анар бэрди *тамга айағ*

Туғи кувруги бирлэ бэрди *қыйағ* [37. 1022]

Маъноси:

Унга вазирликни (ва унинг белгиси) тамға, идиш берди,

Туғи, ноғораси билан жиғасини берди.

Аслиятдаги *тамға* сўзини ҳозирги ўзбек тилида ҳам *тамға* тарзида берилган. Қадимги туркий тамғани ҳозирги ўзбек тилида *муҳр*, рус тилида *печать* дейилади. Балки Қоюмхон Каримов бу ўринда асаринг қадимийлигидан келиб чиқиб, архаиклашган *тамға* вариантыни қўллагандир. Чунки *тамға* тушунчаси ҳозирда *муҳр* вазифасини ифодаламайди. Аммо Юсуф Хос Ҳожиб томонидан кейинги ўринда ишлатилган *айағ* сўзининг ҳозирги тилларга таржимаси бўйича айрим баҳсталаб жиҳатлар бор. Яъни, қадимги туркий *айағ* сўзини *идиш* маъносида қўлланилиб, янглиш таржима қилинган. Афсуски, бу ҳолат унинг немисча таржималарида ҳам шундай такрорланган:

Вамбери таржимаси:

Das Vezirat gab er ihm mit Siegel und Becher,

Auch sammt ... den Panzer [45.37]

Маъноси:

Вазирлик унга муҳр ва идиш берди,

Яна унга ..... зирҳ берди (?)

В.Радлов таржимаси:

Er gab ihm die Wezirwürde, Siegel und Becher,

Seinen Banner mit dem Köbrük gab er ihm und den Panzer [43.21].

Маъноси:

У унга вазирлик ёрлиғини, муҳр ва идишни берди,

Ўз байроғи, барабани билан бирга унга зирҳ берди.

Бу ерда *зирҳ* деганда *совут* (метал симдан тўқилган кийим) назарда тутилган бўлса керак. Эътибор берилган бўлса, ҳар иккала немисча таржималарда ҳам аслиятдаги тамға *Siegel (муҳр)*

тарзида ифодаланган. Агар аслиятдаги *туз* – *байроқ* сўзи ҳозирги ўзбекча нашрда ҳам *туз* тарзида ўгирилганлигига эътибор қаратадиган бўлсак, бу ўринда *байроғ* тарзида беравериш тўғри бўларди. В. Радлов дастлабки немисча таржимадаги камчиликни тузатиб, *Banner* – байроғ тарзида ўгирган. Бироқ у ҳам аслиятдаги *кувруг* (ноғора, барабан) таржимасида хато қилган. Аниқроғи, унинг нима эканлигини тушунмаганлигидан, фақатгина транскрипциясинигина келтириб қўяқолган. Аммо, айтиш керакки, В.Радловда ҳам “Қутадғу билиг”даги қадимги туркий *айағ* яна *идишлигича* қолаверган.

Энди ушбу қадимги сўз маъносини аниқлаштирамиз. “Древнетюрский словарь”да қуйидагича тавсифланади: “Ајау I 1. Благоговение, почитание, почести; 2. Почетное звание кому-л.: ајау берди тамға ат үстәм кедүт – пожаловал ему почётное звание, печать, коня, сбрую и халат, имя. (QBN 136); *väzirliq anar berdi tamға aјау* дал ему пост везиря, печать и почётное звание» [12.26].

Демак, “Қутадғу билиг”даги *айағ* сўзи бу оддий *идиш* эмас, балки давлат ишларида бериладиган муайян амал-мартаба маъносида, бу ўринда *фахрли унвон, вазифани ифодаловчи ёрлиқ* сифатида тушунилиши лозим. Худди шундай ҳолатни Кунтуғди Ойтўлди ўғли Ўгдўлмишга вазир масъул лавозими тақдим қилаётганида ҳам қўлланилган:

Айағ бэрди тамға ат устам кэдүт

Ағырлады өтрү аңар болды күт

Қаюм Каримов тавсифи:

Аёғ (махсус идиш), тамға, от, зийнат (асбоблари), либос берди,

Ҳурматлади, сўнг унга бахи келтирди [37.1734].

В.Радлов таржимаси:

Er gab ihm den Becher, das Segel und ausreichendes Gefolge,
Ehrte ihn über Alles, sein Glück war vollkommen. [43.161]

Маъноси:

У (подшо) унга (Ўгдўлмишга) идиш, мухр ва етарлича кўшин берди,

Уни ҳамада ҳам ардоқлади, унинг бахти кулиб бокди.

Немисча таржимада ҳам ҳозирги ўзбекчадаги каби *идиш* берилади, аммо тамға эмас, балки *мухр* тақдим қилинади. Аммо таржимон аслиятдаги *кэдүт* (кийим)ни *Gefolge* (кўшин) деб нотўғри тушунган. Қаюмхон Каримов аслиятдаги *айағ* сўзини даставвал идиш тарзида тавсиф қилган бўлса, бу ерда энди негадир *аёғ* деб бериш билан биргаликжа қавс ичида *махсус идиш* дейишга ҳам қарор қилади. Ҳар икки ҳолатда ҳам таржимонлар *адағ* сўзини ҳозирги *идиш-оёқ* билан чалкаштириб, алдоқчи муқобилликка тушиб қолганликлари кўриниб турибди.

2.4. “Қутадғу билиг”да ранг рамзи ва унинг таржимадаги талқинлари

Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг “Қутадғу билиг” асарига ранглардан моҳирона фойдаланиш орқали асарга ўзига хос туркий колорит бера оладиган гўзал тасвир воситалари яратган. Таниқли адабиётшунос олим Б.Тўхлиев ўзининг “Қутадғу билиг”да ранг рамзига доир” деб аталувчи мақоласида асарда турли ранглар воситасида яратилган тимсоллар тўғрисида эътиборга лойиқ кузатишларини баён қилган [31.34-38]. Бироқ “Қутадғу билиг”даги ана шу жиҳатларнинг таржима тилларидаги талқинлари масаласи ҳали махсус ўрганилмай келинмоқда. Қадимги обидадаги ранг рамзли тимсолларни уларнинг ҳозирги замон тилларидаги таржималари билан қиёсий таҳлил қилиш таржимашуносликнинг шу соҳадаги муаммоларига бир қадар

ойдинлик киритишга хизмат қилади. Профессор Ғ.Саломов ўзининг “Таржима ташвишлари” номли рисоласида бу ҳақда шундай дегандилар: “Ҳар бир сўз ўзи истифода этиладиган тилда шундай маъноларни англатадики, бўлак тилдаги шунга муқобил калима ўша маъноларни қисман, бир қадар ёки бир тарафлама қопласа-да, кўпинча жиддий фарқ қилади” [22. 39].

Демак, буни Европа тилларига айнан ўгиришнинг имкони йўқ. Таржима эса аслиятга мос бўлиши керак. “Қутадғу билиг” да турли туман ранглардан гоҳ ғазаб, гоҳ нафрат, гоҳида яхшилик ва эзгулик, ўрни келганда табиат ҳодисалари тасвирларида фойдаланилган. Юсуф Хос Ҳожиб айниқса, қора рангни маҳорат билан ишлатади. Биз ушбу қисмда ана шу жиҳатни таҳлил этишга ҳаракат қилдик. Асарда қуёшнинг ботиши ва оламга қоронғулик тушишини қуйидагича тасвирланади:

Йашык бады йузку қара юз бағы
 Ажун болды бутру қара ер туғы
 Гужэк бурды руми қызы отру юз
 Қара сач будуғи ажун толды туз

Маъноси:

*Қуёш юзига қора юз боғи боғлади,
 Бутун олам қора ер ёпиғи (яъни қоронғулик) билан қопланди.
 Румий қизи юзига кокилини туширди,
 Бутун олам қора соч ранги билан тўлди. [37. 726]*

Ҳақиқатан ҳам гўзал манзара яратилган. Қуёш ботиб, ер юзига қоронғу тушишига нисбатан “қора банд боғлаган қуёш” ҳамда “қора ер ёпиғи ёпинган ер” каби гўзал ташбеҳ ва сифатлашлар қўлланилади. Кейинги байтда бу тасвир янада кучайтирилади. Оламга қоронғулик тушишини “Румий қизи”нинг

кокилини ёзишига ўхшатилади. Эътибор берган бўлсангиз, юқоридаги байтларда тасвир воситалари қора ранг орқали берилади. Бунинг америкалик туркшунос олим Роберт Дэнкофф талқини бўлмиш инглизча таржимасига эътибор қаратайлик:

“Sol tied a lack veil over his face, Earth was filled with the dust of dusk, the Roman maid let her locks flow loose on her face and covered the world with the blackness of her hair” [46. 199]

(Қуёш юзига қора чойшаб ташлади. Дунё оқшом тўзони билан қопланди. Италиялик қиз юзига кокилини туширди ва олам унинг сочи рангига чўмди).

Инглизча таржимада “қора юз боғи” – “чойшаб”га, “ер ёпиғи” эса, “оқшомнинг чанг-тўзони”га айланган. “Румий қизи”ни “Roman”(Яъни италиялик қиз) деб ўгирилган. Ўзига хос америкача оқшом тасвири. Бунинг ҳам ўз сабаблари бор, албатта. Чунки биринчидан, аслида ҳозирги замон инглиз тилида италияликни – Italian [2.409] (италиялик, италянча) сўз билан юритилади. Иккинчидан, шунга қарамай мутаржим асосан ўрта асрларга мансуб дин пешволарига нисбатан қўлланиб келинадиган архаик сўз бўлмиш “Roman”дан фойдаланган. Бу мақсадга мувофиқ. В.Радлов ўзининг немисча таржимасида янада бошқачароқ йўлдан борган:

Die Sonne band vor ihr Antlitz den schwarzen Schleier,

Die Welt umhuellete sich ganz mit seiner Kohlen Farbe.

Das griechische Maedchen loeste ihr Haar, bedeckte ihr Antlitz,

Die Farbe des schwarzen Haares verbreitete sich ueber die Welt.

[43. 144].

Маъноси:

(Қуёш юзига қора юз боғи боғлади).

Дунё бутунлай кўмир рангига кирди.

Грек қизи сочини ёзди ва у юзини қоплади.

Қора соч ранги бутун дунёга ёйилди.)

Юқоридаги таржималардан фарқли ўлароқ В.Радлов талқинида икки жиҳат кўзга ташланади. Биринчиси, қоронғу тушгач, дунёнинг бутунлай кўмир рангига кириши ҳамда **“Румий қизи”**нинг **“Грек қизи”**га айланиб қолиши. Дастлабкисига тушунса бўлади. Чунки тим қора ранг ҳақида гапирганда “кўмир ранги” тарзидаги ўзига хос немисча ташбеҳ ишлатилган. Аммо “Грек қизи” ҳақида бундай деб бўлмайди. Шу ўринда Рум тушунчасига изоҳ берайлик. Унга биздаги қомусларда қуйидагича таъриф берилади: “Рум – Рим, Рим империясининг ўтмишда Шарқ, жумладан, Марказий Осиёда кенг тарқалган номи. Мелодий 4-асрда Рим империяси парчалангач, “Рум” номи фақат шарқий Рим империяси – Византияга нисбатан қўлланиладиган бўлди. Кичик Осиё Салжуқийлар томонидан босиб олингандан сўнг “Рум” номи Кичик Осиёни англата бошлади. Туркий туркчасилар 15-асрда Византияни забт этгач, Болқон ярим оролини ҳам шу ном асосидаги Румелия деб атай бошланди” [14.382]. Демак, Рум бу Византиянинг шарқона номи. Уни “Рим”, “Италия” деб аташ ҳақиқатга яқинроқ. Аммо “Греция” деб бўлмайди. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Қуёш ботиб, Қоронғу тушиши тасвирида хилма-хил ташбеҳлардан маҳорат билан фойдаланилган. Бунда ҳам қора ранг фаол қўлланилганлигини кўришимиз мумкин. Энди “Қутадғу билиг”да зулмат кетиб, тонг отиши тасвирига ҳам эътибор берайлик:

Бэлинглэб удунды котурди башын

Қара занги қылмыш йузини эшин [37.3247]

Маъноси:

Чўчиб уйғонди, бошини кўтарди,

Қора ҳабаш юзини пардалабди (яъни зулмат кетиб, тонг ёриша бошлабди).

Қора ҳабашнинг юзига парда тортишини тонг отишига қиёс қилинган. “Қутадғу билиг”да ҳабаш образи бир неча маротаба ишлатилган. Чунки дунёга ислом тарқалишининг дастлабки пайтларида қора танли ҳабашлар ҳам фаоллик кўрсатган эдилар. Хусусан, “Билоли ҳабаш” Муҳаммад пайғамбарнинг замондоши, сафдоши бўлган. [14. 552] Ушбу байтнинг немисча таржимаси анчагина бахсталаб:

Er kam zu sich, erwachte, erhob sein Haupt,

Das schwarze Mohrenmaedchen hatte ihr Antlitz hell gemacht.
[43.284]

(У ўзига келди, уйғонди, бошини кўтарди. Қора ҳабаш қиз юзини ёриштирди).

Юсуф Хос Ҳожиб қўллаган “ҳабаш йигит” немисча таржимада “ҳабаш қиз”га айланган. Бизнингча, мутаржимнинг аслиятдаги жинсни таржима матнида ўзгартиришига қуйидаги сабаблар асос бўлган: 1) Таржимон турк-исломий адабиётда анъана тусига кирган ҳабаш йигит ҳақида етарли маълумотга эга бўлмаган. 2) Ушбу байтда бевосита берилмаган бўлса-да, ҳабаш юзини ёритиши билан “дунё” юзи ҳақида гап бораётганлиги боисидан аёл жинсини қўллашга мажбур бўлган. Чунки немис тилида *дунё - die Welt* женский род (аёл жинси)да ишлатилади. Шунингдек, ҳам русча, ҳам немисча таржималарда қўлланилган “эфиоп” ва “ҳабаш қиз”лар юзларини қандай қилиб ёритганликлари айтилмайди. Аслиятда муаллиф аниқ қилиб, унинг юзига парда тортиши ҳақида маълумот беради.

Таржималардан эса бунга жавоб топиб бўлмайди. Қора ранг “Қутадғу билиг”да нафақат табиат ҳодисалари тасвирида, балки қахрамонлар руҳий ҳолатини, уларнинг шодлик-қувончи ҳамда ғазаб-нафратини ҳам ифодалашда фаол ишлатилган. Асарнинг “Ойтўлди ўзи давлат эканлигини айтади” бобида шундай дейилади:

Элиг бушты артуқ қарартты менгиз,

Айур эй эвэклик кишикэ эсиз. [37. 615]

Қ.Каримов табдили:

Элиг жуда қаҳрга келди, юзидан ғазаб ёғди,

Деди: эй, шошқалоқлик киши учун ярамасдир. [37.615]

Ўзбек олими Қ. Каримов аслиятдаги “қарартты менгиз”ни – ҳозирги ўзбек тилида “юзидан ғазаб ёғди” тарзида ўгириб тўғри йўл тутган. Аммо кейинги бандда шошқалоқликнинг ярамаслиги тўғрисида гапириб, унинг “ярамас одат” деб ҳам қўйилганида қойилмақом иш бўлган бўларди. «Древнетюрский словарь» да: *Qarart* – қораймоқ, қорайтирмоқ, ғазабланмоқ каби маъноларда берилган [12.425]. Лекин ҳозирги замон адабий анъаналарида ғазабланишга нисбатан “юзни қорайтирмоқ” ишлатилмайди. Аксинча, юзнинг қорайиши “юзи қора”, “юзи шувит” каби иборалар уят, номусга қолганлик маъноларида қўлланилади. Бу ўринда юқорида таъкидланганидек, ғазабланмоқ, нафратланмоқ каби сўзлар ёки қизил ранг қўлланилган сифатлашлар ишлатилади. Бунини тўғри тушунган мутаржим В.Радлов: *Da wurde Elik noch zoerniger, sein Antlitz roetete sich* [43.58] (*Элигнинг янада ғазаби кучайиб, юзи қизариб кетди*) тарзида ўгирган. Америкалик таржимон эса, сўзма-сўз таржима тамойилини қўллаган: *Now the king went black with rage. He said “What an evil thing is haste!”* *Яъни шунда подшо ғазабдан юзи қорайиб кетди ва деди: “Бу қандай ахмоқона шошқалоқлик!* Таржима аслига мос. Чунки

инглизлардаги “**Black**” (*қора*) – сердитый, злой; **black looks** – ғазабли қараш маъноларига эга.

“Қутадғу билиг”даги ранг билан боғлиқ тасвир воситалари таржимасидаги муаммолардан яна бири бу аслият ёзувини транскрипциялашда кўзга ташланади. Буни айниқса, асарнинг Қоҳира нусхаси асосида В.Радлов амалга оширган транскрипцияси ва таржимасида кўришимиз мумкин. Қадимги обиданинг (Наманган нусхаси) табиат тасвирига оид бобида шундай байт бор:

Унинг утти кәклик куләр қатқура

Қызыл ағзы қан тәг қаши қап-қара [37.72]

Қ.Каримов табдили:

Каклик ёқимли овоз билан сайради, қаҳ-қаҳлаб кулмоқда,

(Унинг) қизил оғзи қон каби, қоши эса қоп-қора.

В.Радлов транскрипцияси:

Унун атти каеклик куела каткура,

Қызыл Қазы кан таек кажы кан кара. [43.18]

Немисча таржимаси:

Laechelnd und klagend stoest das Ruhbhahn seine Stimme hervor,

Das schwarze braune hat, wie Kysyl-Gasy-Chan.

(Каклик кулиб, нола билан сайрамоқда,

Унинг Қизил Ғози Хонникидек қора қоши бор.)

Бир қараганда бу транскрипция натижасида келиб чиққан шунчаки камчиликка ўхшайди. Аслида мутаржим бу ўринда жиддий хатога йўл қўйган. Чунки “Қутадғу билиг”дек қомусда ҳеч қандай *Қизил Ғози Хон* ҳақида гап йўқ. Таржимон бу билан

янги хон “кашф қилиб” қўйган. Транскрипциядаги хатолик натижасида бу ном таржимага ҳам ўтган. Афсуски В.Радловдан сўнг “Қутадғу билиг”нинг бошқа янги немисча таржимасига қўл урилмади. Демак, ўқувчилар ушбу чалкаш талқинни яқин юз йилдан бери мутолаа қилиб келишмоқда.

Юқоридаги таржимавий талқинлардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

“Қутадғу билиг”да таркибида ранг қўлланилган бадий тасвир воситалари заминида XI асрдаги туркий халқлар тарихи, дини, адабий анъаналари, қолаверса табиати билан боғлиқ хусусиятлар акс этган. Улар ўзининг адабий-услубий, лисоний жиҳатлари ҳамда уларнинг ўша даврдаги анъаналарда қўлланилиши билан бугунги кунга айнан мос келмайди. Бу эса, таржима жараёнида жиддий қийинчиликлар туғдиради. Асардаги таркибида ранг қўлланилган тасвир воситаларини ҳозирги замон тилларига, хусусан Европа тилларига ўгиришда сўзма-сўз таржима тамойилини қўллаш баъзан тўғри бўлса-да, аммо бу доим ҳам муқобилликка олиб келавермайди. Бунда тез-тез сохта эквивалентлар домига тушиб қолиш ҳоллари кузатилади. Қадимги туркий обидани ҳозирги замон тилларига таржима қилишнинг энг муҳим жиҳатларидан бири - уни тўғри транскрипция қилишдир. Бу соҳада кўплаб ишлар қилинган бўлса-да, асарнинг иккинчи немисча нашри ҳақида бундай деб бўлмайди. “Қутадғу билиг”ни ҳам лисоний ҳам ҳудудий жиҳатдан йироқ бўлган Европа тилларига муваффақиятли таржима қилишнинг гарови бу асарнинг замонавий туркий тиллардаги (ўзбек, қирғиз, қозоқ, ҳозирги туркча, уйғур) нашрларидан фойдаланишдир. Қадимги туркий обидада акс этган бадий тасвир воситалари таркибида қўлланилган ранг рамзли сўзларни Европа тилларига ўгиришда таржима матнида рангларнинг ўзгариши адабий-лисоний ва ҳудудий ҳамда вақт масофаларини ҳисобга олганда табиий ҳодисадир.

2.5. “Қутадғу билиг”даги диний-мифологик реалиялар таржимаси

XI аср Марказий Осиёда ислом дини кенг тарқалган даврга тўғри келади. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари Қорахонийлар салтанати мазкур ҳудудда ҳукмронлик қилган пайтда яратилган бўлиб, ушбу асар мусулмон маданияти ва мафкурасини тарғиб қилувчи илк адабий дoston эканлиги билан ҳам қимматлидир. Асарнинг ҳозирги ўзбек тилидаги тўлиқ табдили илк мартаба 1971 йилда таниқли туркшунос олим Қаюмхон Каримов томонидан амалга оширилган. Айтиш керакки, ушбу пайтда собиқ иттифоқ томонидан қатъий равишда атеистик сиёсат олиб борилганлиги сабабли диний-мистик асарлар нашри устидан ҳам қаттиқ назорат ўрнатилган эди. Бу жиҳат унинг ҳозирги ўзбекча нашрига ҳам таъсир қилмай қолмаган. Жумладан, асардаги дин ва ислом билан боғлиқ хосликларни четлаб ўтиш ёки қисқартиришга ҳам тўғри келган ўринлар бор. Масалан, “Қутадғу билиг”нинг “Ўгдўлмиш элигга улуғ ҳожибликка қандай киши (бўлиши) кераклигини айтади” деб номланувчи бобида шундай дейилади:

Улуғ ҳажиб артуқ бүтүн чын кэрэк

Бу чынлық билә кэд бүтүн *дин* кэрэк

Қаюмхон Каримов таржимаси:

Улуғ Ҳожиб ниҳоятда рост ва чин (бўлиши) керак,

Бундай чинлик билан (бирга) жуда соф, *диёнатли* (бўлиши) керак (43.397).

Эътибор берилган бўлса, аслиятдаги *дин* сўзи табдилда *диёнатли*га айлантирилган. Кўриниб турибдики, бу ерда Қаюмхон Каримовни эътиборсизликда айблаб бўлмайди. У ҳамма нарсани тушунган. Бунинг бир асоси шундаки, асарнинг аслияти

транскрипциясида бўлса ҳам, ўша *дин* сўзини қолдирган. В. Радловнинг немисча таржимасида ҳам чалкашликлар бор. Бу биринчидан, таржимоннинг аслият аслияти транскрипциясига тўғри ёндошмаганлиги, иккинчидан, унинг ўзи ҳам ислом динидан чуқурроқ хабардор эмаслигидир. Немис таржимони аслиятдаги *бутун дин* бирикмасини қўшиб ўқиши натижасида *пудундин* деб талқин қилган ва ўз-ўзидан таржимада ҳам *vollkommener* (*диёнатлироқ*) тарзида ўгириб қўяқолган (43.217). Асарнинг инглизча таржимасида бу хато тузатилган. Америкалик Роберт Данкофф қуйидагича таржима қилган:

The grand chamberlain must first of all be truthful and sincere.

Along with this, he must be of *sound religious faith* (46.120).

Маъноси:

Сарой ишларини бош бошқарувчиси энг аввало ростгўй ва содиқ бўлиши керак,

Шунинг билан биргаликда у *динга чин эътиқодли* ҳам бўлиши керак.

“Қутадғу билиг”да Аллоҳнинг муқаддас исмлари, пайғамбаримиз Муҳаммад Саллолоҳу Алайҳи васаллам, у кишининг тўрт чоҳорёрлари, қолаверса, исломнинг фарз ва суннат амалларини ифода этувчи кўплам исломий калималар акс эттирилган. Уларнинг ҳозирги ўзбек ва Ғарбий Европа (немис ва инглиз) тилларидаги таржимавий талқинларини ўрганиш таржимашуносликда диний-мифологик реалияларни қайта яратиш муаммоларини ойдинлаштиришга хизмат қилади. Иккинчи томондан бундай йўналишдаги тадқиқотлар қадимги ёзма обидаларда акс этган маданиятимизни жаҳон миқёсида ўрганилиши ва талқин этилиши билан боғлиқ айрим муаммоларни ҳал қилишда ҳам кўл келади.

Маълумки, Қуръонда Аллоҳнинг муқаддас 99 номлари (арабчада ал-Асмо ал-Ҳусно, яъни гўзал исмлар, деган маънони англатади) (42. 23-25) келтирилади. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида Аллоҳнинг ана шу муқаддас номларидан кўпчилигини кўришимиз мумкин. Муҳими, асарда уларнинг арабча номлари билан биргаликда аксарият ҳолларда соф туркий муқобиллари ҳам берилган. Ҳ.Караматов ўзининг “Ўзбек адабиётида Қуръон мавзулари” (16.31-38) номли рисоласида мазкур масалага муносабат билдириб, “Қутадғу билиг” асарининг “Марҳаматли ва меҳрибон тангрининг номи билан” деб бошланувчи боби ҳамда Ойтўлдиннинг ўлими олдидан қилган васиятининг Қуръондаги Фотиҳа ва Ихлос сураларига ҳамоҳанг жиҳатлари мавжудлигини таъкидлайди. Мазкур рисолада шунингдек, Аллоҳ гўзал исмларининг Юсуф Хос Ҳожиб томонидан соф туркий тилда тавсифланиши алоҳида аҳамиятга сазовор эканлигини ҳам айтиб ўтилар экан, мазкур тамойилнинг Қуръон тафсирларида муҳим рол ўйнаши ва буни келажакда махсус тадқиқ этиш лозимлиги ҳам уқтирилади. Қуйида ана шу исмларнинг “Қутадғу билиг”да акс эттирилиши ҳамда уларни ҳозирги ўзбек тилига табдил, немис ва инглиз тилларига таржима қилиш муаммолари тўғрисида фикр юритамиз.

Қутадғу билиг”нинг “Марҳаматли меҳрибон тангрининг номи билан” деб аталувчи бобида Аллоҳнинг муқаддас 23 номи ифодаланган бўлиб (37. 65-68), уларнинг фақат 2 тасинигина арабчаси келтирилади холос. Қолганлари соф туркий тилда тавсифланади: **ар-Раҳмон** (ўта меҳрибон), **ар-Раҳим** (марҳаматли, раҳмдил), **уған** (ал-Қодир - Қудратли), **бир** (ал-Воҳид - ягона), **байат** (Аллоҳ - маъбудиди бар ҳақ), **зулжалал** (зулжалол - шараф эгаси), **яратқан** (ал-Ҳолик, - яратувчи), **сақышсыз бэригли қамуғқа рози** (ар-Раззоқ - барча тирик мавжудот ризқини етказиб бергувчи), **төрүткән** – (ал – Бадиъ - бино қилувчи), **иди** (ал-Малик - подшоҳ), **улуғ** – (ал-Азим - улуғ),

бэдуг – (ал-Алий - буюк), **Қамуғ ашнудэ** (ал-Аввал - ҳамма нарсаларнинг аввали), **өндүн кэдин** (ал-Охир - ҳамма нарсадан боқий, охири ва чексиз), **ич таш билигли** (ал-Хабир - ҳамма махфий ва ошкора сирлардан хабардор), **барын белгулуг** (аз-Зоҳир, ал-Нур - борлиги ҳамма томонлама баён бўлмиш зот, ўз-ўзидан борлиги аён), **көзүмдэ йырақ-сэн, көңүлдэ йақын** (ал-Ботин - ўзи мавжуд, лекин сезги воситаларимиздан махфий зот), **меңу** (ал-Боқий - доимий, абадий мавжуд), **ҳаққул йақын** (ал-Адл, ал-Ҳақ - энг адолатли, ҳақиқатдан мавжуд зот), **тануқ ул сэнэ барча суврат бедиз** (ал-Мусаввир - махлуқот ва мавжудодларга сураат ва шакл бергувчи), **тирилгу сэниндин булуб йэр ичэ** (ал-Босит - кимларгадир кенг ризқ бергувчи), **кечургэн** (ал-Ғаффор - кечирувчи) (37. 23-25).

Энди мазкур гўзал исмларнинг Европа тилларидаги таржимавий талқинларига эътибор берайлик. “Қутадғу билиг”нинг В.Радлов амалга оширган немисча нашрида (43. 560) мазкур муқаддас исмлардан фақат 17 таси, инглизчасида (46) эса, фақатгина 16 таси акс этган холос. Мавжуд таржималар сифати ҳам баҳсталаб. Жумладан, Юсуф Хос Ҳожиб қадимги туркий тилда Аллоҳнинг *эгалик* хусусиятини *иди* (37.4-байт), маъбуди бар ҳақлигини *байат* (1-байт), қудратли эканлигини *уган* (1-байт) сўзлари билан тасвирласа, немисча таржимада буларнинг барчасини *der Gott* – *худо* (19.1-4) сўзлари билан бериб анча умумлаштириб, мавҳумлаштириб юборилган. Буни америкалик мутаржим Р.Денкофф бир қадар тўғрилашга муваффақ бўлган. Яъни у аслиятдаги *идим* (*эгам*) ни *My Lord!* (46.4) – *менинг эгам* тарзида таржима қила билган. Аммо мазкур таржимада асар дастлабки бобининг номи ҳамда исломда ҳар бир ният, ибодат ва амалий ҳаракат олдидан айтиладиган оят (42.51) бўлмиш “*Билсмиллаҳи-р-рахмани-р-рахим*” (*Марҳаматли меҳрибон тангрининг номи билан*)ни тушириб қолдирган. Бу билан Аллоҳнинг муқаддас исмларидан бўлмиш **ар-Раҳмон** (марҳаматли) ва **ар-Раҳим** (марҳаматли, раҳмдил) кабилар

мазкур бобнинг бошланишида келтирилмай қўйилган. Ушбу оят таржимаси фақатгина асарнинг дастлабки саҳифасидагина “*In the name of God the merciful the compassionate*” (46. 8) (Марҳаматли ва раҳмдил худонинг номи билан) тарзида бериб кетилган. Бундан ташқари Аллоҳнинг шарафга бойлигини ҳозирги турк тилида *zū‘l- celal* (44) тарзида транскрипция қилган. Афсуски инглизча таржимада бу исм ҳам акс этмай қолган. Бу камчиликлар Р.Денкоффнинг “Қутадғу билиг”га ёзилган дастлабки муқаддима (аввал насрий, кейинчалик шеърий) лардан бирини таржима матнида тушириб қолдирганлиги боис келиб чиққан бўлиши керак. Асарнинг инглизчага ўгирилган муқаддимаси ҳам камчиликлардан холи эмас. Бунда Аллоҳнинг муқаддас исмларидан “**Ал-Адл, ал-Ҳақ**”ни (“Қутадғу билиг”да **haḳḳu ‘l – yaḳin** (37) – ал-Адл, ал-Ҳақ - энг адолатли, ҳақиқатдан мавжуд зот) ҳам таржима қилинмай кетилган. Бизнингча, буни инглизчада “**The constant truth**”(доимо ҳақгўй) билан бериш мумкин эди. Таржимадаги бундай қусурлар “Қутадғу билиг”даги қуйидаги муҳим жиҳатлар ўқувчига етказилмай қолишига сабаб бўлган:

Аллоҳнинг муқаддас исмларининг хусусиятлари;

Араб тилидаги муқаддас исмларнинг соф туркий талқинлари;

“Қутадғу билиг”даги исломий ўзига хосликни таъминлашдаги муҳим жиҳатлар;

Асарнинг тил бойлиги, гўзаллиги.

“Қутадғу билиг”да пайғамбаримиз чоҳорёрлари ҳақида ҳам маълумотлар бор. Асар муқаддимасида муаллиф Аллоҳга ҳамд ва унинг пайғамбарига сано айтиш билан биргаликда унинг чоҳорёрларига ҳам таъриф бериб ўтишни унутмайди. Зеро, мусулмон анъаналарида худди шундай қилинади. Қадимги туркий тилда чоҳорёрларни *төрт эш (тўри эш)* тарзида

беради. Уни немис тилига ўгиришда дастлаб Вамбери *Seinen vier Genossen* (унинг тўрт ўртоқлари) тарзида ғализроқ ўгиради. Чунки чоҳорёрлар пайғамбаримизнинг шунчаки ўртоқлари бўлишмаган. Аммо, таржимон кейинги ўринларда бошқачароқ, яъни *vier Gefährten* (*тўрт ҳамроҳлари*) тарзида ифодлайди. Ушбу усул Радлов ва Р.Данкофф *four companions* (*тўрт ҳамроҳ*). Кейинги таржималарни аслиятга муқобил деб ҳисобласа бўлади. Чунки, ҳақиқатдан ҳам немис тилидаги *Gefährte -n, -n* *спутник, ..ница; товарищ; соучастник, ..ница; соратник, ..ница* , яъни *ҳамроҳ, йўлдош, иштирокчи, сафдош, фикрдош* каби маъноларни англатади. Ушбу сўзлар ичидаги айнан *сафдош, фикрдошлари* пайғамбаримиз чоҳорёрлари хусусиятларига айнан мос келади.

Маълумки, Қаюмхон Каримов “Қутадғу билиг”ни унинг Наманган нусхаси асосида транскрипция қилган ва ҳозирги ўзбек тилида тавсифлаган. Демак, асарнинг Наманган нусхасида пайғамбаримиз чоҳорёрларидан бири бўлмиш *Сиддиқ*ни қадимги туркий тилида Атиқ (18. 50) деб аталган экан. Буни ўзбек таржимони ҳозирги тилимизда *Отиқ* тарзида берган. Наманган нусхасидан фарқли равишда немис таржимони Ҳерман Вамбери асарнинг Ҳирот-Вена нусхаси асосида транскрипциялагани ҳамда немис тилига таржима қилганлиги боис, унда пайғамбаримиз чоҳорёрларининг дастлабки иккитасини ҳам аниқ исми келтирилади, яъни, *Sidiq* тарзида. Уни немис тилига транскрипциялаш орқали *Sidik* (*Abubakr*) тарзида таржима қилади. Асарнинг иккинчи маротаба, унинг мукамалроқ нусхасидан таржима қилган В.Радлов ҳам Ҳ. Вамбери таржимасидан хабардор эди. У Қоҳира нусхаси билан солиштирган ҳолда *Сыдык* тарзида транскрипция қилади ва немис тилида *Siddik* тарзида аслиятга анча яқин ўгиради. Яъни, ушбу исмнинг туркий тилда иккита “д” ҳарфи билан ифодаланиши ва талаффуз қилинишини биламиз. Америкалик таржимон Роберт Данкофф эса, Вамбери усулини маъқул кўриб, *Atik* (*Abu Bakr*) тарзида ўгиради (46. 49). *Ҳазрати Умар*ни

асарнинг Наманган нусхасида *Фаруқ* тарзида берилган (37.52). Буни ҳозирги ўзбек тилига Қ.Каримов *Форуқ* тарзида табдил қилади. Асарнинг Вена нусхасида ҳам ушбу ном *Faruk* тарзида берилган. Аммо таржимон буни транскрипция қилиш билан билга қавс ичида (*Omar*) деб изоҳлаб ҳам қўйганлиги мақсадга мувофиқ. В. Радлов мурожаат қилган Қоҳира вариантыда ҳам фақат *Faruk* кўринишида берилганлиги боис, у фақат транскрипциянинг ўзи билан кифояланади. Ҳар ҳолда, тушунтириш берилганда яхшироқ бўларди. Бизнингча, таржималар ичида транскрипцияси билан ҳам, унинг асл маъноси билан ҳам инглизча таржима *Faruq* (*Umar*) тарзида (46.49) маъқулроқ берилган. “Қутадғу билиг”да Одам ато ва момо ҳаво тўғрисида ҳам ҳикмат келтирилган. Асарнинг “Ўзғурмиш Ўгдўлмиш билан мунозара қилишини айтади” деб номланувчи бобда шу ҳақда гап боради.

Ана ўғланы барча йалнуз умас,

Өзүн мунда йалнуз қалы игламас (37. 3287).

Буни Қаюмхон Каримов ҳозирги ўзбек тилига

Одам боласи барчаси (ҳам) ёлғиз (ҳеч нарсага) қудрати етмайди,

Ўзинг бу ерда ёлғиз қанақасига дардга дучор бўлмайсан.

тарзида ўгирган. Аниқроғи, аслиятдаги *Ана ўғланы* ҳозирги ўзбекчага *Одам боласи* тарзидаги муқобил билан ўгирилган.

Аммо, немисча таржимада В.Радлов аниқ таржима усулини қўллайди:

Der Evasohn kann nicht allein in Altem sich zurecht finden,

Wie wirst du hier allein nicht krank? (43.288)

Маъноси:

Момо ҳавонинг ўғли қадимдан ҳаммасини ўзи ёлғиз бажара олмаган,

Сен қандай қилиб бу ерда касал бўлмай юрибсан?

Айни пайтда В.Радлов таржимасини ҳам нотўғри деб баҳолаб бўлмайди. Чунки, “Древнетюркский словарь” (12.49)да *Ара* сўзининг биринчи маъноси катта сингил бўлса, иккинчиси *онадир*.

Инглизча таржимада Роберт Данкофф Қаюм Каримов қўллагантгамоёйилга амал қилган ва қуйидагича қайта яратган:

No son of Adam can manage by himself. I am afraid that, living alone here as you do, you will become sick. (46.149)

Маъноси:

Одам ўғли барчасини ўзи қила олмайди. Мен бу ерда ёлғиз ўзинг яшайтганлигингдан таажжубдаман, ахир сен касал бўлишинг мумкин-ку?

Асарда яна *таму*, яъни *дўзах* сўзини ҳам учратамиз. Ҳозирги ўзбекчада, табиийки *дўзах*, Вамбери таржимасида аслиятда йўқлиги учун тушиб қолган бўлса, В.Радлов *Талу тән – ein erstarkter Körper (янада кучлироқ тана)* тарзида ўгиради. Кўриниб турибдики, Радлов бу ўринда аслиятдаги қадиги туркий таму сўзидаги “м” ҳарфини “л” тарзида тушунади ва ундан кейинги яна бир қадимги туркий *тэб (деб)* ни эса, тән тарзида талқин қилиши натижасида *янада кучлироқ тана* ҳақида гап бораётган бўлса керак, деб таржима қилиб қўяқолади. Натижада, исломий мафкурани тарғиб қиладиган қадимги туркий асардаги муҳим бир диний сўз бўлмиш “таму” (*дўзах*) сўзи нотўғри талқин қилинади. Шунингдек, “Қутадғу билиг”да айнан ислом динигагина хос бўлган кафанлик тўғрисида ҳам маълумотларни

кўрамиз. Муаллиф бу сўзни “*Тэгир дунйа улги сэнэ экки бөз*” (37.1222) тарзида беради. Қаюмхон Каримов буни “*Сенга бу дунёдан икки энлик бўз насиб бўлади*”, - деб ифодалайди. Вамбери амалга оширган таржимада яна ўша асл нусха сабабли йўқ. Радлов мазкур исломий ўзига хосликни тўғри тушунмаганлигидан яна хатога йўл қўяди. *Bleibt sie doch zurück, das Weltanteil ist höchstens zwei Stück Leinewand* (кўпи билан икки дона деворга тортадиган арқон). В.Радлов бу ўринда мусулмонлар вафот этганидан сўнг қабрга қўйишда аввал кафанланиши лозимлигини тушунмаган кўринади. Шу сабабли аслиятдаги *икки энлик бўз* деган диний реалия нима эканлигини билмаган. Яна “Ойтўлидининг элигга панд айтиши” деб аталувчи бобда Ойтўлди ўлим ҳақида гапирар экан, яна *кафанлик*ни тилга олади. Буни энди немис таржимони *zwei Stück Baumwollzeug*, *яъни икки бўлак пахта материали* (43.131) деб таржима қилади. Бу билан у аслиятга аввалги ҳолатдагига нисбатан анча яқинлашган. Аммо, барибир, *кафанлик* деганда икки бўлак эмас, балки *икки газ, метр* мато тушунилади. Ана шу ерда таржимон хато қилган. Тўғри, В.Радловни ҳам тушуниш керак. У мусулмон одатлари ичига Вамбери сингари кириб боролмаган ва ислом дини тўғрисида махсус тадқиқот ҳам яратмаган. Ўзи эса, насроний динга мансуб бўлган. Христианларда эса, кафанлаш одати йўқ албатта.

“Қутадғу билиг”да исломий хос сўз бўлмиш *Лавҳ ал-махфуз* ҳақида ҳам маълумот бор. Юсуф Хос Ҳожиб буни қуйидагича ифодалайди:

Төрүтмәстә ашну байат бу ʔалам

Төрүтти йурытты бу *лавҳта* қалам (37.2193)

Қаюм Каримов таржимаси:

Худо бу оламини яратмасдан аввал,

Лавҳ яратди ва у узра қалам юритди.

В. Радлов таржимаси:

Bevor der Gott dieser Welt geschaffen hatte,

Nat er geschaffen und gemacht die *Schicksalstafeln* und die Feder. (43. 187)

Маъноси:

Худо бу дунёни яратмасидан аввал,

У тақдир тахтаси ва пат (қалам)ни яратди ва амалга оширди.

Бу ўринда немис таржимони ўзига хос йўл тутган. Яъни, аслиятдаги реалияга мос, унга ўхшаш, керак бўлса, муқобил востани топа билган. Чунки, исломий Лавҳ ал маҳфуз билан насроний, немис тилидаги *Schicksaltafel* (тақдир тахтаси) кўриниши ва пайдо бўлиши жиҳатидан турлича кўринишда бўлсаларда, вазифаларида ўхшашлик, муқобллик бор. Қуйида уларнинг ана шу хусусиятларига тўхталамиз.

Die Schicksalstafeln (қадимги Месопотамия тилида *ṭurpī šimāti*) ўзбек тилига сўзма-сўз таржима қилганда *тақдир тахтаси* деган маънони англатади. Қадимги Месопотамия мифологиясига кўра, у бутун оламга хукмронлик рамзи ҳисобланади. У афсонавий маъбудлар бўлмиш Мамидан Энҳилга, Тиаматдан унинг ўғли Кунгуга меърос қолган. Кейинроқ бобиллик Мардук ва ассирлик Ассир ҳам тақдир тахтасига эга бўлганлар. Энҳил тақдир тахтасини доимо орқасига осиб юрар, фақатгина эрталабки ювинишида ечиб кўярди холос. Маъбутлар томонидан мазкур тахта эгасига қудратли куч, шунингдек, мислсиз қобилят берилардики, уларнинг кўлида нима бўлса, қанча вақт ўтса ҳам асли ҳолига қайтиши мумкин бўлган.

Яратган тақдир тахтаси эгасида туришини кафолатлаш мақсадида кейинчалик уни муҳрлаб қўйишга қарор қилган.

Насроний дин муқаддас китобида айнан тақдир тахтаси деган атама қўлланилмаган бўлсада, у ерда ўзгачароқ кўринишда, яъни *тақдир китоби* тушунчасини учратилади. Бу китобни Худо инсонлар тақдирини фаришталар (айрим манбаларда фаришта Фея номи келтирилади) томонидан ёздириб боради.

Лавҳ ал-Маҳфуз. *Ал-Лавҳ* – арабча тахта, тоштахта (плита); *маҳфуз* эса, сақланадиган, эслаб қолинадиган каби маъноларни англатади. Демак, ислом манбаларида лавҳнинг асосида *тахта* ёки *вароқ* ётади. Фақат уни орақага осиб юрилмайди. У ҳам барча бўлган ва бўладиган нарсалар тўғрисидаги ёзувлар сарчашмаси ҳисобланади. Ким ана шу Лавҳга кирса, ундаги барча нарсалардан бохабар бўлиши мумкин. Насроний диндагиндан фарқли равишда Лавҳ кейинчалик ҳар қандай китобларни қўйиб ўқишга мўлжалланган мослама номига ҳам ўтган (4.45).

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”да мол-дунёни ҳалол йўл билан орттириш лозимлиги (Қуръондаги талаб ал-ҳалал) масаласига алоҳида аҳамият қаратилган. Ана шу жиҳатнинг Ғарб тилларидаги талқини ўзига хослиги билан ажралиб туради. Асарда муаллиф бевосита Қуръон ва Ҳадисларга мурожаат этмасида, ана шу муқаддас манбаларга ишора қилади. Бошқача қилиб айтганда, асар исломий ғоя билан суғорилган. Асарнинг “Элигнинг Ўгдулмишга панди” деб номланувчи бобида исломий мавзулардан (*талаб ал-ҳалал, яъни луқмаи ҳалол*) бўлмиш мол-дунёни ҳалол йўл билан орттириш лозимлиги ва камбағалларга эҳсон қилиб туриш кераклиги тўғрисида гўзал байт бор:

Ҳалал дунё қазган чығайқа улэ

Киши элги тутғыл йанут қыл йолэ (37.3201)

Қ.Каримов табдили:

Ҳалол мол-дунё қўлга кирит, камбағалларга улаш,

Одамлар қўлини тутгил, жавоб қил, йўл кўрсат.

Мазкур байтдаги *ҳалал* (ҳалол)нинг таржимадаги талқинлари масаласига ўтишдан аввал исломий *ҳалал* – *ҳалол* ва *ҳарам* – *ҳаром* (37. 2712) тушунчаларига тўхталиб ўтсак. Исломда бу жиҳатларга жиддий муносабатда бўлинади. “Ислом энциклопедияси”да бу ҳақда шундай дейилади: “*Ҳалол* (араб. *Эркин, боғланмаган, тугунни ечиш маъноларини англатади.*) Рухсат бериш; фарз, мандуб, мубоҳ тушунчаларига кирувчи ҳатти-ҳаракатлар; ... Ҳадиси шарифда Ҳалол очиқ-ойдиндур, дейилади; сув, мева сувлари каби ичимликлар, нон, мева, полиз экинлари, Аллоҳнинг исми айтиб сўйилган ҳайвон гўштлари каби таомлар, рухсат берилган кийим ва никоҳга олинган шахслар кабилар ҳалолдир” (14.306).

Ҳаром (араб. Ман қилинган, таъқиқланган) – шариатда ҳеч қандай шубҳасиз, очиқ-ойдин равишда ман қилинган нарсалар. Ароқ, нажосат тушган сув каби ичимликлар, чўчка гўшти, Аллоҳнинг исми айтилмай сўйилган ҳайвонлар, эркак кишиларга ипак кийимлар ва никоҳда бўлмаган шахс билан жинсий алоқада бўлиш кабилар. Шунинг билан бирга ўзи ҳалол бўлмаган нарсаларга шариатда ман этилган ҳаром йўл билан (зулм, ўғирлик, пора олиш, алдамчилик каби) эришилса, у ҳам ҳаромга айланиб қолади” (14.306-308.]. Энди ана шундай хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган хосликни Европа тилларидаги таржималарига диққат қиладиган бўлсак, уларни немис тилига *das Reine* – *тоза*, *das Unreine* - *тоза эмас* (43. 241) тарзида, инглизчада эса, *forbidden* – *таъқиқланган* ҳамда *suitable* – *яроқли* (46. 130) деб бериб қўя қолинган. Афсуски, бундай таржималардан аслиятдаги сўзларнинг умумий маъноларинигина билиб олса бўлади холос. Аммо исломдаги ҳалол ва ҳаром тушунчаларига бўлган муносабатни билишнинг иложи йўқ. Бизнингча, бу жиҳатни инглиз тилида шу соҳага оид манбалар асосида қуйидаги тарзда бериш мақсадга мувофиқдир:

- *“Halal – is a Quranic Term, wich means ‘Lawful’ or ‘Permitted’. Sometimes it is translated as ‘Acceptable’ or ‘Not forbidden’. Halal foods and drinks are permitted for consumption be Allah – the supreme lawgiver. In the Holy Quran, Allah commands Muslims and all of mankind to eat of the Halal things. The opposite of Halal is Haram, wich means ‘Unlawful’ or ‘Prohibited’. The other words used for Haram is ‘Unacceptable’ or ‘Forbidden’. Haram foods and drinks are absolutaly prohabited for consumption by Allah. Eating Haram is forbidden for every muslim” (46.212).*
- Маъноси:
- *Ҳалол – қуръоний амаллардан бири бўлиб, “қонуний” ёки “рухсат этилган” каби маъноларни англатади. Ҳалол таом ёки ичимликлар олий ҳакам бўлмиш Аллоҳ томонидан истеъмол қилишга рухсат берилган. Муқаддас Қуръонда Аллоҳ муслимларга ва бутун инсониятга ҳалол таом ейишни буюради. Ҳалолнинг акси Ҳаром бўлиб, у “қонунга зид” ёки “рухсат этилмаган” каби маъноларни билдиради. Ҳаром сўзи ўрнида “мувофиқ бўлмаган” ёки “таъқиқланган” кабилар ҳам ишлатилади. Ҳаром таом ва ичимликлар Аллоҳ томонидан мутлақо таъқиқланган. Ҳаром қилинган таомларни истеъмол қилиш ҳар бир мусулмон учун гуноҳ ҳисобланади.*
- *Инглиз тилидаги ҳаром ва ҳалол тўғрисидаги маълумотлардан фақат таом ва ичимликка нисбатан айтилган муносабатларнигина билиб олинади холос. Бу жиҳатдан караганда Ўзбек Ислом Энциклопедиясидаги маълумотлар ўзининг чуқур илмийлиги билан фаркланиб туришини таъкидлаш керак.*

Маълумки, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари Ўрта аср Марказий Осиё туркий халқлари диний эътиқодлари, мусулмон дини хусусиятларини ўзида бадий акс эттирган асар. Хусусан, “Қутадғу билиг”да тасаввуф фалсафаси ҳам ўзининг бадий инъикосини топган. Бу борада Б.Тўхлиев ҳамда А.Ёкубовларнинг тадқиқотларида айтилган фикрлар алоҳида аҳамиятга эга (13;31). Шунинг билан биргаликда мазкур

масаланинг таржимадаги талқинларини ўрганиш ҳам муҳим аҳамиятга молик. Муаллиф ўша даврдаги тасаввуфий дунёқарашни ўз асари қаҳрамонлари характерига маҳорат билан сингдира билган. Асарнинг дастлабки бобларида берилган мусулмон Шарқ китоб анъаналарига хос бўлган Аллоҳга ҳамд, Пайғамбар ва унинг ҳалифаларига сано айтилган қисмларида ҳамда китобнинг етакчи қаҳрамонларидан бири бўлмиш Ўзғурмишнинг бошқа персонажлар билан бўлган муносабатларида диний-тасаввуфий ғояга кўпроқ урғу берилади. Ўзғурмиш бу дунё ишларидан юз ўгириб, охират йўлида фақат тоат-ибодатнигина ихтиёр қилган, тоғу тошларга чиқиб кетиб, зоҳидлик ридосини кийган шахс. Подшо Кунтуғди (адолат), Ойтўлди (давлат), Ўзғурмиш (ақл) ларнинг берган маслаҳатлари натижасида мамлакатда барқарорлик ва адолат ўрнатади. Аммо у ҳали шариат, охират, абадий ҳаёт масалаларида яна бир маслаҳатчига муҳтож эди. Унга Ўғдулмиш қариндоши Ўзғурмиш (қаноат) ёрдам бериши мумкинлигини айтади. Шундан сўнг улар Ўзғурмишни саройга келтириш тараддудини кўрадилар. Бу иш анча қийинчилик ва баҳс-мунозаралар натижасида рўёбга чиқади. Ўзғурмишга йўллаган Кунтуғди элиг ўзининг иккинчи мактубида жумладан шундай дейди:

3842. *Сэни мэн мусулман тосусы үчүн*

Оқыр-мен бу йэркэ э заҳид күчүн

Маъноси:

Сени мен мусулмон (лар) манфаати учун

Бу ерга зўрлаб чорлайман, эй зоҳид. [37. 595]

В.Радлов таржимаси:

Zum Nutzen der Muselmane

Rufe ich dich mit Gewalt hierher, o Einsiedler! [43. 335]

Маъноси:

Мусулмонлар манфаати учун

Мен сени зўрлаб бу ерга чақираялман, эй таркидунёчи!

Таржима таҳлилига ўтишдан аввал *заҳид* (*зоҳид*) сўзининг маъносига эътибор берайлик. Ж.Лапасовнинг “Мумтоз адабий асарлар ўқув луғати”да уни – тоат-ибодат билан шуғулланиб, дунёвий ишлардан воз кечган, тарки дунё қилган киши [37.86], - дейилади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да эса: *зоҳид* – таркидунёчи, аскетик ҳамда *зоҳидлик* - зоҳидлик ридосини кийган киши [40.310], тарзида изоҳланади. “Древнетюркский словарь” (қадимги туркий луғат)да мазкур сўзнинг айнан асар яратилган даврдаги маъноси қуйидагича шарҳланади: *zahid* – благочестивый, набожный, отшельник (*тақводор, мўмин, таркидунёчи*): *qadasıŋa zahid alin tögdi qas* [12.638]. “Қутадғу билиг”даги *заҳид* (*зоҳид*)ни В.Радлов немис тилига *der Einsiedler* (*таркидунёчи*) тарзида ўгирган. Аммо бу ерда бир муаммо бор. *Зоҳид* сўзига юқоридаги луғатларда берилган тавсифлардан маълум бўлаяптики, ҳар қандай таркидунёчи ҳам *зоҳид* бўлавермайди. Немисча таржимада эса, у “оддий таркидунёчи” бўлиб қолган. Бу билан мутаржим ўқувчиларда Марказий Осиё мусулмон туркий халқларининг тасаввуфий ўзига хосликлари тўғрисида мавҳум, умумлаштирувчи тасаввур ҳосил қилдирган. Ваҳоланки буни ҳозирги немис тилидаги *der Asket* (*таркидунёчи художўй*) сўзи билан бериш мумкин эди. Ушбу номувофиқлик асарнинг ҳозирги туркча нашрида [44.16] *zahid* ҳамда америкалик таржимон Р.Денкоффнинг инглизча таржимасида *asketic* [46.168] тарзида бериш билан бартараф этилган. Демак бундай ҳолларда сўзма-сўз таржимага нисбатан, аслиятдаги сўзнинг *замонавий муқобили* билан бериш мақсадга мувофиқ экан.

“Қутадғу билиг”да яна бир муҳим диний реалияни учратамиз. У ҳам бўлса, Алавийлар реалиясидир. Асарнинг

Балавилар бирлә қатылмақны өгрәтур деб аталувчи фаслдаги *Балавилар* ана шундай реалиядир [37. 647-бет]. Мусулмон динидан махсус маълумоти бўлмаган киши Алавийлар ким эканлигини билмаслиги табиий. Асардаги алавийлар нинг реалия эканлигини фақат унинг ўзига хос маъносини билгандагина тушуниши мумкин. Қаюмхон Каримовнинг ҳозирги ўзбекча табдилида фақат унинг транскрипциясинигина берилади холос. Бу билан уларнинг кимлигини Ғарб дунёси ўқувчилари, хусусан, насоний динга эътиқод қилувчилар фарқлай олмайдилар. Ҳерман Вамбери ҳам буни *Alävi* тарзида транскрипция қилиб, немисча таржимада—*Abkömmlingen des Profeten* [43.130], яъни, пайғамбар авлодлари тарзида таржима қилади. Вилхельм Радлов эса, *Алавылар* тарзида транскрипция қилиш билан биргаилкда—*Nachkommen des Propheten* [43.369] - пайғамбарнинг давомчилари дейиш билан кифояланади. Америкалик таржимон Роберт Данкофф одатда бундай реалияларни тушнган бўларди. Аммо бу ўринда унинг таржимасидан ҳам Алавийларнинг ким эканлигини аниқ билиб олиб бўлмайди. У ҳам таржимада немис ҳамкасблари каби *descendants of the Prophet* [46.180] - *пайғамбар авлодлари* – тарзида ифодалайди. Фақатгина “Древнетюркский словарь”да бунга аниқ жавоб берилган: “Alävi – алид, потомок Али” [12.34].

Қадимги обидаларни ҳозирги замон тилларига ўгиришда икки тил, икки адабиёт, икки ижтимоий дунёқарашларда муайян даврий (вақт) тафовутининг мавжудлиги таржима ишида ўзига хос қийинчиликларни келтириб чиқаради. Бунда таржима жараёнида *тарихийлик ва замонавийлик* тамойилини қўллаш ва унда меъёрни сақлай билиш мутаржимдан юксак маҳорат талаб қилади. Хусусан, динлар ва маданиятлараро тафовут ҳамда анъаналардаги фарқ қанчалик катта бўлса, таржимада ҳам мураккабликлар шунчалик ортиб бораверади.

Таржима тамойиллари тўғрисида қуйидагиларни айтиш мумкин. “Қутадғу билиг”ни немис, инглиз, ҳозирги ўзбек

тилларига ўгиришда мутаржимлар асосан қуйидаги тамойилларни қўллаганликларини кўришимиз мумкин:

1. Сўзма-сўз таржима. Қадимги туркий обидада акс эттирилган исломий хосликни ҳозирги замон тилларига ўгиришдаги тамойиллардан бири бу сўзма-сўз таржимадир. Юсуф Хос Ҳожиб жума намозини ўқишни *чығайлар ҳажсы қыл адина намаз – камбағаллар ҳажси жума намозини ўқи* [37.3200], – дейди. Буни В.Радлов немис тилига *mit den Armen und Hadshi verrichte die Freitadsgebete – камбағаллар ва ҳожилар билан жума намозини адо эт* [43.3197] тарзида ўгирган. Кўриниб турибдики, у мусулмонларнинг жума намози тўғрисида етарлича тасаввурга эга эмас. Бўлмаса у транскрипциялашнинг ўзидаёқ хатога йўл қўймас эди. Унинг бу камчилигини Р.Денкофф: *to perform the obligatory Friday prayer the pilgrimage of the poor* [46.3239] – *камбағаллар ҳажси бўлган мажбурий жума ибодатини қилгин*, - деб сўзма-сўз ўгириш билан тузатган. Бу мақсадга мувофиқ. Аммо диний хосликларни қайта яратишда сўзма-сўз таржима тамойили доим ҳам ижобий натижа беравермайди. Асарда ана шундай сўзлардан *тануг – тоат-ибодат* [37.3187], *намаз - намоз* [37.3188], *роза - рўза* [37.3188], *йунди- таҳорат* [37.3216] каби исломий калималар учрайди. Буни немисча таржимада *die Dienste – хизмат* [43.3185], *Die Taggebete – кундалик ибодат* [21. 3185], *Das Fasten tragen – парҳез сақлаш* [43. 3185], *sich waschen – ювинмоқ* [43. 3243] тарзида ўгирилган. Аммо ушбу таржималарнинг бирортасидан ҳам айнан мусулмон фарз амаллари тўғрисида аниқ бир маълумот олиб бўлмайди. Биргина таҳорат олиш тасвирини кузатадиган бўлсак, уни оддий бир ювиниш билан алмаштириш мантиққа тўғри келмайди. Ёки рўзани ҳар қандай очлик парҳези билан тенглаштириш мумкин эмас. Бунда ўзбек-рус таржимачилигида орттирилган тажрибалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Насронийларнинг “Пасха”сини биз у англатадиган умумий ном билан *Исонинг тирилиш байрами* деб атамаслигимиз табиий. Уни ўзбек тилида аввал “Пасха” деб, кейин унга муайян изоҳ бериш

бизда таомилга кириб бўлган. Ўз ўрнида биздаги Рамазон ҳайитини руслар аввал *Рамадан* тарзида транскрипция қилиб, сўнгра унга маълум шарҳ берадилар. Афсуски немисча таржимадаги тамойил инглизчада ҳам давом эттирилган. Р.Денкофф намозни *prayer – ибодат* [46.146], *рўзани fasting – оч юриш* [46.146] деб қўя қолишган. Бизнингча, бундай ҳолларда таржима матнида ушбу ибодатларнинг исломий хусусиятлари тўғрисида ҳам махсус изоҳ бериш лозим. Бу ўринда таржимонлар аслият матнини умумий маъно англатувчи сўзлар билангина берганлар, халос. Натижада ислом мавзуларида ёзилган асардаги ўзига хос диний колорит таржима матнида меъеридан ортиқроқ замонавийлаштириб юборилган. Натижада таржима матнида аслият бир қадар мавҳумлашиб қолган.

2. Таржимада умумлаштириш. “Қутадғу билиг”ни замонавийлаштиришнинг яна бир кўриниши қадимги туркий сўзларни ҳозирда бир қадар умумлаштиришда намоён бўлади. Жумладан, аслиятдаги *дуаъ (дуо)* сўзини, немисча ва инглизча таржималарда умумлаштириб берилади. Бундай тамойил асосан, таржима тилида муқобил сўз топилмаган пайтлардаги ўзини оқлаши мумкин. *Дуаъ қилди* [37.3248]ни Қаюм Каримов - *дуо қилди*, В.Радлов *betete – ибодат қилди* [43.3245] тарзида таржима қилган. Р.Денкофф эса буни яна умумий *prayer - ибодат қилди* [46.3287] деб ўгирган. Бизнингча буни инглиз тилидаги *to bless – благославлять (дуо қилмоқ, маҳфират қилмоқ)* билан берилса, мақсадга мувофиқ бўларди [2.35].

3. Таржимада аниқлаштириш. Асарнинг “Ўзғурмиш бу дунёдан юз ўгириб у дунёга мойил бўлмоқни айтади” деб аталувчи бобида бу дунёдаги пайғамбарлар ҳамда энг буюк, ном чиқарган зотлар хислатлари тавсифланади. Биз уларнинг айримлари таржимларига тўхталамиз. Жумладан:

4607. *Қаны ул отун ыт бу дунйа булуб*

Йашыл көккә сунды қара қуш мүнүб

Қ. Каримовда:

Қани (у) тубан ит , бу дунёни қўлга олиб,

Қора қуш миниб яшил кўкка (қўл) чўзган (киши) (яъни Намруд).

Аслият матнидан кўриниб турибдики, тарихий шахслардан бири бўлмиш Намруднинг номи бевосита келтирилмай, фақат унинг қилган ишлари тўғрисидаги маълумот ва қисмати қандай бўлганлиги тасвирланади. Ўзбекча табдил матнида қавс ичида уни янада *аниқлаштириб*, бевосита исмини ҳам берилади. Бу мақсадга мувофиқ. Ушбу байтни немис тилида В.Радлов куйидагича ўгиради:

4725.   Wo ist der, welcher durch Suende Welthabe gefunden hat

Und zum blauen Himmel zog einen Adler besteigend?

Қани ўз гуноҳлари билан дунё орттирган,

Ва кўк осмонга бургут билан парвоз қилган?

Немисча таржимада аслиятдаги *отун ыт (тубан ит)* тушириб қолдирилиб, унинг ўрнига *durch Suende (гуноҳлари билан)* сўзлари киритилган. Аслиятдаги *ыт (ит)*ни В.Радлов *ät* [43.400] тарзида транскрипция қилади. Бу билан ит ўзининг итлик хусусиятини йўқотиб, оддий бир *эт (гўшт)*га айланиб қолган. Натижада *Отун (тубанлик)*ни *эт* билан боғлай олмаган таржимон уни шунчаки гуноҳкорга чиқариб қўяқолган. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкин. Таржимада хатонинг катта-кичиги бўлмайди. Баъзан биттагина ҳарфни нотўғри талқин қилиш билан бутун бошли тарихий шахс образи хусусиятлари ўзгариб кетиши ҳеч гап эмас.

“Қутадғу билиг”да Сулаймон пайғамбар хислатлари борасида ҳам махсус байт бор:

4612. *Қаны йэк пари қуш бу налнуқ узэ*
Улуғлуқ қылығлы қылынчи туз-э

Қаюм Каримовда:

Қани дев, пари, қуш (ва) халқлар узра,
Улуғлик қилган феъл-атвори гўзал (киши) (Яъни Сулаймон).

В.Радлов таржимаси:

4730. *Wo ist jener Jary-Kusch, der ueber die menschen erhaben ist,*
Der Gerechte im Naturell und Handeln?
(Қани у Йари-Қуш, одамлар устидан улуғлик қилган,
Феъл-атвори ва қилган иши адолатли киши?)

Аслиятдаги Сулаймон пайғамбарнинг энг муҳим хислатларидан бирини очиб берадиган *йэк пари қуш* (дев, пари, қуш)ни немисча таржимада *Jary-Kusch* тарзида транскрипциялаб қўйиш билан Сулаймоннинг ҳайвонлар, қушлар тилини билувчилиги ҳамда девлар устидан ҳам улуғворлик қилганлик хусусияти йўқолган. Сулаймон пайғамбарга “Ислом энциклопедиясида” жумладан шундай таъриф берилади: “Сулаймон (ас) – Қуръонда зикри келган пайғамбарлардан бири, адолатли ва доно хукмдор, Довуднинг ўғли. Ривоятга кўра у жамики инсу жинс ва ҳайвонлару қушлар оламига подшоҳлик қилган. Жинларнинг Сулаймонга қасрлар бунёд этишгани нақл қилинади. Сулаймон қушлар тилини тушунган....” [14.214]. Афсуски ҳозирги туркча нашрида ҳам ушбу байт бир қадар нотўғри транскрипция қилинган:

қани ол пери қуш бу уалнгуқ öзе
улуглук қилиғли қилинчи түзе (44).

Ҳозирги турк алифбоси асосида амалга оширилган мазкур байт транскрипциясида асарнинг Наманган нусхаси бўйича Қ. Каримов томонидан тайёрланган нашридаги *йек* (дев) сўзи тушириб қолдирилган. Натижада ушбу манба асосида ўгирилган инглизча таржимада ҳам бу хусусият такрорланган: *Where is he who once held sway over the fairies and the birds and over mankind (Solomon)?* – (Яъни қани у барча сеҳргар, қушлар ва инсоният устидан ҳукмронлик қилган (Соломон)?

Р.Денкофф аслиятдаги *йек* (дев) ва *пари* ўрнига *the fairies* (сеҳргарлар) сўзи ишлатган. Шунингдек, *Улуғлуқ қылығлы* (улуғлик қилган)ни - *held sway* (ҳукмронлик қилган) тарзида берганлиги ҳам унчалик тўғри эмас. Чунки улуғлик қилиш бу ҳукмронлик қилишга нисбатан бироз ўзгачароқ маъно англатади. Аммо мазкур таржимада байтдан англашилган саволга жавоб тариқасида аниқлаштириш ўрнида *Соломон* (Сулаймоннинг яҳудийча номи) сўзини қавс ичида берилганлиги мақсадга мувофиқ бўлган.

4. Транскрипция ва транслитерация ҳамда изоҳли таржима воситасида ўгириш. “Қутадғу билиг”даги диний-тасаввуфий моҳиятини ҳозирги ўзбек, немис ва инглиз тилларига ўгиришда транскрипциялаш тамойили унчалик кенг ишлатилмаган бўлса-да, унинг ўзига хос ўрни бор. Асардаги пайғамбарлар, дин билан боғлиқ тарихий ва афсонавий шахслар номларини ўгиришда кўпроқ ана шундай тамойиллардан фойдаланилган. Шу ўринда *транскрипция* ҳамда *транслитерация* илмий атамаларига аниқлик киритиш зарур кўринади. Маълумки, ўзбек таржимашунослигидаги замонавий илмий адабиётларда мазкур атамалар бир-бирига маънодош (синоним) сифатида ҳам қўлланиб келинмоқда. Баъзан уларни бир нарса деб қараш ёки ўзаро чалкаштириб юбориш ҳоллари ҳам мавжуд. Аммо улар ўртасида муайян фарқ борлигини ҳам унутмаслигимиз лозим. Бу саволга болгар таржимашунослари С.Влахов ва С.Флоринлар берган таърифлари бир қадар жавоб

Таржима аслиятдаги байт маъно-моҳиятини муқобил акс эттиргандай кўринади. Ҳатто унга *mit Vertrauen* (ишонч билан)ни ҳам қўшиб қўйилади. Аммо немис ўқувчиси кўзи билан қараладиган бўлса, яна нимадир мавҳум эканлиги билиниб қолади. У ҳам бўлса аслиятдаги *Луқман йылы* (*Луқмон ёши*)ни немисча транскрипция билан *Lokman's Jahre* деб берилганлигидир. Энди тасаввур қилинг, ушбу номни умуман эшитмаган Европалик Луқмон неча ёшга кирганлигини қаердан билади. Бу ўринда асарнинг инглизча таржимасида тўғри йўл тутилган. Р.Денкофф буни : *May he enjoy a secure and prosperous reign, and live a life longs as Logman's* (*У Луқмоннинг жонли, хотиржам, қувончли ҳамда боқий умридан баҳра олса*) тарзида ўгириб, қуйидагича изоҳ ҳам беради: “*Logman: a pre-Islamic Arabian sage proverbial for longevity* [46.275]. Яъни Луқмон – исломгача даврда яшаган араб донишманди бўлиб, узоқ умр кўриши тимсоли бўлган”. Инглиз мутаржими ўз изоҳида Луқмоннинг узоқ умр кўриши тимсоли бўлган донишманд сифатида тавсифлайди. Ислом энциклопедиясида бунга янада аниқроқ жавоб бор. Унда жумладан шундай дейилади: “*Луқмон алайҳиссалом (ас) – Қуръонда тилга олинган донишманд “Луқмон” сураси. Луқмоннинг пайгамбар эканлиги ҳақида ривоят мавжуд. Унга кўра луқмон минг йил умр кўрган. Нақл қилишларича Аллоҳ у зотга нарса ва воқеа-ҳодисаларнинг моҳият-ҳақиқатига беҳато етиши ва энг тўғри ҳукм чиқара олиши ҳикматини ато этган экан... Арабистонда яшаган бир халқ Аллоҳнинг газабига учраб қурғоқчиликка дучор бўлади. Халқ бу офатдан қутулиши мақсадида ўз вакилларини Маккага ёмғир сўраб, дуо қилиши учун юборади. Уларга Луқмон (ас) бошлиқ бўлади, лекин у Аллоҳдан ўзига узоқ умр сўрайди. Аллоҳ Луқмонга етти та бургут умрига тенг келадиган умр ато этади. Ўрта Осиё халқлари орасида Луқмон (ас) буюк ҳаким, доно, билимдон инсон тимсоли сифатида машҳур бўлган*” [14.143-144].

Юқоридаги қиёсий таҳлиллардан кўриниб турибдики, ўзида ана шундай исломий-фалсафий хусусиятларни мужассамлаштирган асар таржимасига қўл уришдан аввал мутаржимдан мазкур соҳа бўйича муайян тайёргарлик талаб қилинади. Бунда нафақат изоҳли, таржима ва бошқа хилдаги луғатлар, балки махсус маълумотнома, ўша давр тарихига оид қўлланмалар, Ҳатто махсус энциклопедияларни ҳам варақлашга тўғри келади.

“Қутадғу билиг”даги диний-фалсафий хусусиятларни ҳозирги замон тилларига ўгириш бўйича юқорида келтирилган таҳлиллар натижасидан шундай хулосага келиш мумкин:

Аслият матни таржималарда вақт, масофа, дунёқараш, анъаналар ва ҳар бир тилнинг таржимавий имкониятлари сабабидан турли даражада ўзгаришга учраган. Булар асосан *аниқлаштириш, конкретлаштириш, транскрипция ва транслитерациялаш ҳамда изоҳлаш* таржима тамойилларидаги ўзига хосликлар натижасида содир бўлган. Натижада ҳар бир таржима нашри у ёки бу даражада аслиятга яқин келган. Лекин энг муҳими, мазкур таржималар ўзаро ворисийлик, узлуксизлик, бирини иккинчиси тадрижий тўлдириши натижасида мукаммаллашиб бораверган. Бу жиҳатдан Р.Денкоффнинг инглизча нашри ўзидан аввалгиларига нисбатан аслиятга яқинроқ эканлиги билан ажралиб туради. Таржимашунослик атамаси билан айтганда, аслият томон адекватлик содир бўлган. Табиийки бу тажрибалар келгуси нашрларда ўзига хос мактаб бўлиб хизмат қилади.

III БОБ. “ҚУТАДҒУ БИЛИГ” АСАРИДАГИ ҲОЛАТ (СИТУАТИВ) РЕАЛИЯЛАР ТАРЖИМАСИ

3.1. “Қутадғу билиг”даги ҳолат реалиялари хусусиятлари

Ҳар бир халқнинг ўз урф-одати, удум, ирим-сирим ва имо-ишораларининг матндаги ифодаси ҳақида гап кетадиган бўлса, бундай хосликларга нисбатан таржимашуносликда *ҳолат (ситуатив) реалия* атамаси қўлланилади [10.5]. Бизда ўзбекларда ўзидан катта кишилар билан саломлашилганда халқимиз миллий одатига хос бўлган оддийгина ўнг қўлимизни кўксимизга қўйиб, бошимизни сал юқоридан пастга томон пасайтириш билан қанчалик гўзал манзара ва айни пайтда ўзига хос ҳурмат муҳитини яратилишини тасаввур қилиб кўринг. Энди ана шундай одатларимизнинг кўхна Ўрта асарлар даврида, қолаверса, ўз пайтида дунёдаги энг йирик империялардан бири бўлган Қорахонийлар салтанати саройида амал қилиши тўғрисидаги бадий лавҳалар яратилган илк туркий обида бўлмиш Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билг” асаридаги талқини масаласига эътибор қаратадиган бўлсак, янада табиийроқ ва чиройлироқ ҳолатларга дуч келамиз. Зеро, бундай гўзал одатлар айнан ўша даврлардан бизгача етиб келган. Асарда оддий хос сўзлар билан биргаликда ҳолат реалияларидан ҳам фаол фойдаланилган. Бундай реалиялар таржимашуносликда ҳали кам ўрганилганлигини таъкидлаш лозим. Асарнинг “Бегларга хизмат қилмоқ булардан иборатдир” деб номланувчи фаслида Ўгдўлмиш қариндоши Ўзғурмишга сарой қонун-қоидаларини тушунтириш давомида беглар олдида хизматкор ўзини қандай тутиши лозимлигини ўзига хос шарқона, исломий русумларга амал қилган ҳолда тасвирлайди. Маълумки, қадимдан Шарқ мамлакатларида, хусусан, ислом маданияти тараққий этган юртларда саройдаги русумлар Ғарб қонун-қоидаларидан кескин

фарқ қилган. Биргина саломлашишгина эмас, балки ўзидан каттага бўлган ҳурмат, бошлиқ билан унинг қўл остидаги киши ўрталаридаги муаомала маданиятида кўплаб ўзига хосликлар мавжудлигини биламиз. “Қутадғу билиг”нинг юқоридаги бобида бу ҳақда қуйидаги тасвирий ҳолатни кўрамиз:

Хизмат қилувчи нима дейди, эшитгин,
Хизматни бажариб сўнг тилак топувчи:
Ўзинг бегга рўбарў турадиган бўлсанг,
Жуда қўрқиб тургин, ўзингни сақлагин.
Хулқни тўғрила, йўриқни тузат, ўзингни тут,
Кўнгил, тилни тўғри тут, сўзингни пишиқ қил.
Агар сен бетга рўбарў бўладиган бўлсанг,
Кўзингни ерда тутгин, қулоқни – атрофда.
Қўл қовуштириб оёқда тўғри тур,
Сўл қўлингни ўнг қўл устига қўйгин.
Эшикдан киришда ўнг оёғингни олдин ташла,
Тили билан ёрлиқ бираётганда диққат билан англа.
Арз этаётганингда қўлни тўғри тут,
Икки тиз билан чўккала, яхши ва ёқимли бўл.
У ерда ўнгга ва сўлга қайрилиб боқма,
Ўзинг ийманиб тур, сўзни диққат билан эшит
[37. 3955-3963].

Энди ана шу лавҳа таркибида қўлланилган ҳолат реалияларининг Ғарбий Европа тилларидаги таржималарига қиёс қилиб кўрайлик:

Байт	“Қутадғу билиг”да (Қаюмхон Каримов табдилида)	В.Радловнинг немисча таржимасида	Р.Данкоффнинг инглизча таржимасида
3956	Йуз отру туруп болса бэгкә өзүң Эди қорқу турғыл көдәзгил өзүң Маъноси: Ўзинг бегга рўбарў турадиган бўлсанг, Жуда кўркиб тургин, ўзингни сақлагин.	Siehst nun dem Fürsten vor Angesicht gegenüber, So stehe in großer Furcht da, und hüte dein Augen (S.346). Маъноси: Подшо билан рўбарў келиб қолсанг, Кучли кўрқувда бўл ва кўзингни сақла.	In the royal presence, face to face. Be modest and humble, know your place (P.172); Маъноси: Қирол хузурида бўлиб, у билан юзма-юз бўлсанг, Камтарин бўл, ўз ўрнингни билгин.
3957	Қылынч эт йорық түз өзүни тутун Көңул тил көни тут башурғыл сөзүң Қаюм Каримовда: Хулқни тўғрила, йўриқни тузат, ўзингни тут, Кўнгил, тилни тўғри тут, сўзингни пишиқ қил.	Führe die That aus und wandle gerecht, hüte deine Zunge, Halte Sinn und Zunge grade und kürze deine Worte! (S.346) Маъноси: Хулқингни бошқар, тўғри тур, тилиннга эхтиёт бўл, Фикринг ва тилингни тўғри тут ва сўзингни қисча қил!	Check your tongue, guard your eyes, Straighten your conduct, be wary and wise. Маъноси: Тилиннга эхтиёт бўл, Хулқингни тўғрила, эхтиёт бўл ва ақлли бўл.
3958	Қалы бегкә отру турыр эрсә сән Көзүң йәрдә тутғыл қулақ түздә сән Маъноси: Агар сен бегга рўбарў бўлсанг, Кўзингни ерда тутгин, қулоқни – атрофда.	Stehst du nun dem Fürsten gegenüber, So richte die Blicke zur Erde, die Ohren aber zum Ehrenplatz! Агарда подшога рўбарў турадиган бўлсанг, Боқишларингни ерга қада, аммо қулоқларингни хурматли жойга!	"When you are in the prince's presence, keep your eyes to the ground and your ears to the place of honor. Маъноси: Шахзода хузурида бўлганингда кўзингни ерга қарат, қулоқларингни эса, хурматли жойга.
3959	Элиг қавшүру тур адақын түз-ә Бу сол әлни урғыл оң әлгин үзә	Kreuze die Arme und stehe aufrecht du, Den rechten Arm lege über den linken Arm (S- 346).	Stand with your legs straight, and your arms folded in respect, the right hand above the left.

	<p>Маъноси: Қўл ковуштириб оёкда тўғри тур, Сўл қўлингни ўнг қўл устига қўйгин.</p>	<p>Маъноси: Қўлларингни ковуштир ва тўғри тур, Ўнг қўлингни чап қўлинг устига қўйгин.</p>	<p>Маъноси: Оёғинг билан тўғри тур, қўлларингни тут. Хурмат билан чап қўл устига ўнг қўлингни қўйиб тур.</p>
3960	<p>Қапуғда кирүрдә онун ашну маң Тилин йарлықарда өгүң бирлә аң</p> <p>Маъноси: Эшигдан киришда ўнг (оёғ)ингни олдин ташла, Тили билан ёрлик бераётганда диққат билан англа.</p>	<p>Trittst du durch die Tür, so gehe dich nach vorn wenden, Befiehlt er mit der Zunge, so suche Alles richtig aufzufassen.</p> <p>Маъноси: Эшикдан кираётганигда тўғрига қараб юргин, У тили билан буйрук берса, барча айтганларини тўғри тушуниб олишга ҳаракат қилгин.</p>	<p>When you enter at the gate, step with your right foot first. And when you are addressed, pay attention (P.172).</p> <p>Дарвозадан кираётганигда аввал ўнг оёғинг билан киргин. Агар сенга мурожаат қилса, унга эътиборингни қаратгин.</p>
3961	<p>Өтук өтнүр эркән тут элиг Эки тиз билә шүк түзүн бол силиг</p> <p>Маъноси: Арз айтаётганигда қўлни тўғри тут, Икки тиз билан чўккала, яхши ва ёқимли бўл.</p>	<p>Hältst du deinen Vortrag, so strecke die Arme grade aus, Lasse dich auf beide Knie nieder, sei ruhig und gelassen! (S. 347)</p> <p>Маъноси: Нутқ сўзлаётганигда қўлингни тўғри тут, Икки оёғинг билан чўккала, тинч ва совуққон бўл.</p>	<p>While presenting your petition, hold your hand out straight, bow with both knees, and be polite.</p> <p>Маъноси: Арзнома тақдим қилаётганигда қўлингни тўғрига чўз ва ҳар икки тизанг билан чўккала, самимий бўлгин.</p>

3.2. Асардаги ҳолат реалияларининг немисча талқини

Вилхелм Радлов тажрибали таржимон, туркий тилларнинг билимдони. Унинг туркий тиллар лаҳжасига оид кўптомли луғатини бутун дунё тилшунослари кенг эътироф этадилар. В. Радлов Марказий Осиёга Ҳерман Вамбери каби шарқ фалсафаси ва ислом дини арконларини чуқур ўрганиб, дарвеш қиёфасида

пиёда келмаган бўлсада, жумладан, Ўзбекистонга у XIX асрнинг охирларида чор Россияси ҳарбий қўшинлари ҳамроҳлигида ташриф буюрган ва туркий тиллар грамматикаси, хусусан, туркий сўзлар морфологияси борасида анчагина тадқиқотлар яратган. Аммо унинг Қорахонийлар даври урф-одатларини махсус ўрганмаганлиги, хусусан, “Қутадғу билиг” Қоҳира нусхъаси матни транскрипциясига нисбатан нотўғри тамойил қўллаганлиги, унинг немисча таржимасининг ҳам анчагина мавҳум чиқишига олиб келган. Энди, юқоридаги ҳолат реалияси тасвирининг немисча талқинига эътибор қаратсак. Аслиятдаги дастлабки байтда келтирилган *өзүн* сўзини В.Радлов *көзүң* тарзида транскрипциялаши натижасида қадимги туркий *өз - кўзга* айланиб қолган. Афсуски, таржимон бундай ўринда аслиятдаги ҳолат реалияси хусусиятини тўғри тушуниши лозим эди. Кейинги ўринда у хулқни тўғрилаш таржимада тўғри тушунган бўлсада, яна ўша *өзүн* сўзини бу сафар *көзүң* эмас, балки *тылың* тарзида транскрипция қилиниб, энди *hüte deine Zunge (тилингга эҳтиёт бўл)* ҳолатининг таржима матнига киритган. Ундан кейинги ҳолатда хизматкорнинг подшога рўбарў келиши чоғида хизматкорнинг *кўзларини ерга қадаши* ва *қулоқларини атрофга қаратиши* лозимлигини немис таржимони аслиятдаги *түз (тўғри тутмоқ, сергак бўлмоқ)* ўрнига *төрда* тарзида тушуниб, уни *Ohren aber zum Ehrenplatz, яъни қулоқларингни ҳурматли жой бўлган тўрда қарат!* – деб талқин қилган. Натижада Қорахонийлар салтанати саройида хизматкор подшо қабулида унга рўбарў келиб қоладиган бўлса, қулоқларини тўрга қаратиши лозимлиги каби тасаввур “кашф этилган”. Табиийки, бундай тамойил, туркий ҳолат реалиясининг немисча таржимаси аслиятга муқобил бўлишига моненьлик қилади. Подшо олдида турган хизматкорнинг ўзини қандай тутиши лозимлиги ҳақидаги қадимги туркий ҳолат реалияси тасвирида Юсуф Хос Ҳожиб подшога дуч келган хизматкорнинг ўзини тутиши борасидаги ўғитларида даставвал ўзини тута билиши, кўзини унгагина қаратиши ва имкон қадар ерга қараб туриши ҳамда қулоқларини

зийрак тутишидан сўнг қўллари ҳаракатига келганда, аслиятда сўл қўлни ўнг қўл устига қўйилиши лозимлиги айтилади. Аммо немисча таржимада негадир ўнг қўл устига сўл қўл қўйилиши кераклиги таъкидланган. Қўлларнинг ўрни алмашиб қолган. Ундан сўнг Ўгдўлмиш хизматкорнинг подшо эшигидан кирайтганида ўнг оёғини олдин ташлаб кириши лозимлиги тўғрисида гапирса, немис таржимон *gehe dich nach vorn*, яъни *фақат тўғрига қараб юришни* гапиради. Бунинг сабаби, насронийларда ўнг оёқ ва ўнг қўлга муносабат масаласига қарашлари бошқачароқлигидан бўлса керак. Шу сабабданми, таржимон бунга ортиқча аҳамият бермаган. Ўзбекларда *ишинг ўнгидан келсин*, деб дуо қилинади. Насронийларда, жумаладан, немисларда бундай ҳолатда *Der Gott wird helfen, deine Wünsche zu verwirklichen*, яъни, *Худо сенинг ниятингга етишингда ёрдам берсин*, - дейилади.

Юқоридаги байтларда асарда хизматкорнинг бег ҳузурига кирганида амал қилиниши лозим бўлган ҳолат тасвирланган бўлса, кейинроқ, бевосита сарой дарвозасидан киргандан кейин лозим бўлган ўзни қандай тутиши кераклиги борасидаги ҳолат реалияларини учратамиз:

Кувәзләнмә әлгин сала кирмәгил

Элиг алшу тутшу йэмә кирмәгил (37.4009)

Йана бағдаш илмә йанын йатмағыл

Ўнун қатғура-сән қатығ күлмәгил (37.4012)

Маъноси:

Гердайма, қўлингни солинтириб кирмагин.

Қўл олишиб, тутишиб ҳам кирмагин.

Яна чордана қуриб ўтирма, ён бош билан ётмагин,

Сен овоз билан қаҳ-қаҳ отиб кулмагин.

Эътибор берган бўлсангиз, юқоридаги байтларда муаллиф ўша давр саройида аёнларнинг ўзинин тута билиши тўғрисида ўзига хос туркий, қолаверса, шарқона колоритни мужассамлаштирган ҳолат (ситуатив) реалияларини тасвирлаган. Айниқса, қўлни солинтиришнинг яхши эмаслиги ва чордона қуриш кабилар ана шундай ўзига хослик ҳисобланади. Агар тасаввур қилиб кўрсангиз, Ғарб империя саройларида, умуман Ғарбда *чордона қуриб ўтириш* удумга кирмаганлигини биламиз. Энди бу ҳолат реалиясининг немисча таржимадаги талқинига эътибор берайлик:

Sei nicht stolz! tritt nicht mit herabhängenden Händen ein!

Stehe nicht da, indem du die Hände reichst oder festhältst!
(43.4063)

Sei auch nicht untauglich, liege nicht auf der Seite!

Lache nicht mit lauter Stimme! (43.4066)

Маъноси:

Қўлингни осилтириб юриб у ерда мағрурланма!

Қўлингни худди энг бой одам каби тутиб турмагин!

Лаёқатсиз бўлма, бир чеккада ётма!

Баланд овоз билан кулма!

Немисча таржимада В.Радлов биз юқорида таъкидлаганимиздек, шарқона чордона қуриб ўтиришни тушунмаган кўринади. Шу сабабдан, яна ўзининг аввалги умумлаштирувчи ва тахминий таржима тамойилидан воз кечмай, фақатгина лаёқатсиз бўлмасликнигина ўқтиради. Бу билан асардаги шарқона ҳолат реалиясининг таржимада мавҳумлаштиришга олиб келинган.

Do not enter swinging your arms. Do not stand with someone holding his hand.

Do not cross your legs or slump to one side.

Маъноси:

Қўлингни осилтириб ичкарига кирма. Бирор киши билан ҳам қўл ушлашиб турма!

Оёқларингни чалиштирма ёки бир томонга оғдирма (45.173-бет).

Инглизча таржима ҳар ҳолда аввалги немисча матндан аниқроқлиги кўриниб турибди. Аммо, Роберт Данкофф ҳам шарқона чордона қуриб ўтиришни тўғри тушунмаганлиги кўриниб қолган. Натижада асарнинг америкача талқинида ўзига хос Ғарбча оёқни чалиштириб ўтириш тасвири пайдо бўлиб қолган. Бизнингча, бундай ҳолатларда *having crossed and having drawn in under itself legs* (оёқни чалиштирган ҳолда букиб, ўзига торган ҳолда ўтиришиш) тарзида тасвирланса тўрироқ бўларди. Немисчада эса, *Gekreuzt und unter sich die Beine unterschlagen* тарзида ифодаланса, мақсадга мувофиқ бўларди.

Демак, Европаликларда ниятнинг амалга ошишида ўнг ёки чапнинг фарқи йўқ экан. Бег ҳузурида ўзни қандай тутишга оид ҳолат реалиясининг немисча талқинидан шундай хулоса қилиш мумкинки, таржимон аслиятда акс этган қадимги туркий ҳолат реалияси моҳиятини, қолаверса ўша даврдаги махсус муомала одоблари тўғрисидаги манбалар билан яхши таниш бўлмаганлиги кўриниб турибди. Бу энг аввало, аслиятдаги реалиялар транскрипциясида кўзга ташланади. Ҳолат реалияларида ҳар бир ҳаракат ва имо-ишора муҳим маъно англатишини унутмаслик лозим.

3.3. Асардаги ҳолат реалияларининг инглиз (америка)ча талқини

“Қутадғу билиг”ни илк бор инглиз тилига ўгирган таржимон таниқли америкалик туркшунос олим, АҚШ Чикаго университети профессори Роберт Данкоффдир. У илк туркий обида таржимасига киришишдан аввал туркий тиллар, Марказий Осиё тарихи, ислом ва тасаввуф фалсафасини махсус ўрганган мутахассис. Бу унинг мазкур соҳага оид илмий тадқиқот ишларидан ҳам кўриниб турибди. Роберт Данкофф “Қутадғу билиг” таржимасини Ғарб таржимашунослиги термини билан аталадиган фуқаролаштириш, яъни аслият матнини таржима тили муҳитига мослаштириш методи билан ўгирган. Шунингдек, у аслиятга муқобилликни таъминлашда имкон қадар махсус изоҳлар, тушунтиришлардан қочган. Айни пайтда қадимги туркий обидадаги қадимги туркий колорит, тарихий ўзига хосликни кўп ўринларда модернизация, яъни замонавийлаштиришга урунишлари бор. Агар, таржимани амалга оширишга нисбатан уни амалга оширишга буюртма берганлар нуқтаи назарига ҳам қарайдиган бўлсак, яъни, таржима кимлар учун мўлжалланган? - деган савол туғиладиган бўлса, арикалиаларни “Қутадғу билиг”даги давлат бошқаруви ҳақидаги йўриқномалар ҳамда Ўзғурмишнинг дунёвий ишларга қайтиши сабаблари кўпроқ қизиқтирган. Инглизча таржимадан ана шуларни билиб олиш мумкин. Энди, юқоридаги бег ҳузурида ўзни қандай тутишга оид ҳолат реалиясининг инглизч талқинига келадиган бўлсак, қиёсий таҳлиллардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Дастлабки байтда аслиятда бег ҳузурига кириб, унга юзмаюз бўлган хизматкор бир қадар кўрқиб туриши кераклиги айтилиб, *эди қорқу турғыл көдәзгил өзүң (жуда қўрқиб тургин, ўзингни сақлагин)* дейилади. Инглизча таржимада эса, *be modest and humble, know your place (камтарин бўл, ўз ўрнингни билгин)*

тарзида ўгирилган. Умуман олганда таржима тўғри. Фақат бир қадар замонавийлаштирилган. Кўрқиб туриш билан камтаринлик сақлаш ўртасида катта фарқ йўқдай. Ҳар ҳолда бу ерда андишанинг отини кўрқоқ қўймаслик ҳақида гап кетмаяпти. Фақат Юсуф Хос Ҳожиб даврида бегнинг олдида ўини ана шундай тутиш, айтилса, замонавий таржимада бир қадар ўзини тута билиш, кўрқиб ўрнига камтарликнинг киритилганлиги холос. Бу унчалик нотўғри эмас. Чунки ҳар қандай таржима интерпретация эканлигини унутмаслигимиз керак. Кейинги байтда, яъни бег олдида ўзни тўғри тутиш ва тил ва кўнгилни бир қилиш ва қисқа сўзлаш ҳақида гап боради. Байтнинг биринчи банди айнан ўгирилган бўлсада, иккинчисида сўзнинг қисқа қилиниши тушуриб қолдирилган. Яъни қисқартирилган. Аммо умумий маънога путу етмаган. Умуман олганда Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарида тил тўғрисида жуда кўп фикр юритади. Унинг ўзига хослиги кўпроқ тилни тийишга, сўзни қисқа қилишга бориб тақалади. Роберт Данкофф шоирнинг ана шу ниятини тўғри тушунган кўринади. Эндги навбат кўз ва қулоқларга келганда, америкалик таржимон ҳам В.Радлов каби қулоқни қадашга нисбатан *place of honor* (*ҳурматли жой*) вариантыни маъқул кўради. Қизиғи, Р.данкофф ҳам немис таржимони каби қўл қовуштиришда аслиятдаги чап ўрнига ўнгни алмаштириб қўйган. Яъни, *the right hand above the left* (*ўнг қўлни чап қўл устига*) тарзида. Кейинги ўринда навбат оёққа келади. Аниқроғи эшикдан кирайтганда ўнг оёқ билан кириш муҳимлиги таъкидланади. В.Радлов юқорида таъкидлаганимиздек, қайси оёқ билан киришни айтмай, умумий маънодаги кириш билан кифояланган. Р.Данкофф немисча таржимадаги бу камчиликни тузатган *step with your right foot first* (*аввал ўнг оёгингни босгин*) тарзида аниқ ўгирган. Шунингдек, бег олдида кириш учун аслиятдаги қадимги туркий *қануг* сўзини ҳозирги ўзбек тилига эшик, немисчага ҳам унга мувофиқ равишда *Tür* (эшик) деб таржима қилинган. Аммо инглизча таржимада Р.Данкофф *gate* (*дарвоза*)ни маъқул кўради.

Чунки “Қутадғу билиг” аслиятидаги қапуғ бир пайтнинг ўзида ҳам эшик, ҳам дарқоза маъноларини англатиши ҳам ҳақиқат. Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, қадимги туркий тилда бунга ўхшаш ходисаларни кўп учратиш мумкин. Масалан, *киши* деганда, ҳам эркак, ҳам аёл киши кўзда тутилаверган ёки *ийгач* – ҳам ёғоч, ҳам дарахт маъносида қўлланган. Ниҳоят, бегга арзнома билан мурожаат қилиш тасвирида муаллиф Өтук өтнүр эркән тут элиг (Арз айтаётганинда қўлни тўғри тут) деса, негадир инглизча таржимада *hold your hand out straight* (қўлни чўзгин) тарзида талқин қилинган. Аниқроҳи, аслият таржимада янада конкретлаштирилган. Чунки аслиятда фақат қўлни тўғри тутиш ҳақидагина гап боради. Таржимон эса, унинг айнан қандай тутилишигача ойдинлаштиришга ҳаракат қилган. Лейин юқоридаги камчиликларга қарамай, инглизча таржима немис тилидаги матнга нисбатан анча аслиятга яқинлиги, тушунарлилиги ва нисбатан тилининг заонавийроқ эканлиги билан ажралиб туради. Аслиятдаги ҳолат реалиялари таржимада йзл қўйилган айрим мавҳумликларга қарамай ўз ўқувчиси учун анча тушунарли ўгирилган. Демак, ҳолат реалиялари таржимаси оддий сўз реалиялардан транскрипция ва транслитерациялар ва ортиқча изоҳ ва шарҳларсиз ҳам амалга оширса бўладиган воситалар ҳисобланади. Бунга таржимондан аслиятдаги ҳолат реалияларининг моҳиятини, айниқса, тасвирланган имо-ишора ва турку-тароватнинг мазкур матн контекстида қандай маъно касб этиши ва ўзига хос миллий бўёқлари хусусиятларини яхшилаб ўрганиш талаб қилинади.

ХУЛОСА

Илк туркий обидада акс этган реалияларни уларнинг хорижий тиллардаги таржималари билан қиёслаш ҳақиқатдан ҳам улар такрорланмас хослик хусусиятига эга бўлган тушунча эканликларини яна бир бор кўрсатади. Чунки реалияларда такрорланмас даражада ҳам миллий, ҳам даврий ўзига хосликлар мужассам бўлиб, муайян тарихий-географик ҳудуд, дин, дунёқараш, маданий-миллий урф-одатлар бўёғига бўялганлик жиҳатлари мавжуддир. Айки пайтда реалиялар бадиий асар поэтикасини янада бой ва жозибадор қилишга ҳам хизмат қиладиган тасирий воситалардан ҳисобланадилар. Реалияларнинг бадиий асарлардаги поэтик ифодасида уларнинг лисоний ва ғайрилисоний хусусиятларга эгаллиги ва бундан келиб чиққан ҳолда реалия сўзлар ва ҳолат (ситуатив) реалияларга бўлиниши уларнинг таржимавий аснода ҳам яхлит ўрганиш муҳимлигини кўрсатувчи омиллардандир. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарининг ҳозирги ўзбекча табдили, унинг икки немисча ҳамда америка инглиз тилисига таржималарини қадимги туркий аслият транскрипцияси билан қиёсий таҳлилининг кўрсатишича, ҳар бир таржимон мазкур хос сўз ва хос ҳолатларни ўз тилларида қайта яратишда турлича усул ва методлардан фойдаланганликлари кузатилади. Асарнинг дастлабки немисча (Вамбери) ҳамда унинг америка инглизча (Р.Данкофф) таржималарида аслият матнини имкон қадар таржима тили муҳитига мослаштириш, немис таржимашунослиги термини билан айтганда *einbürgernde Übersetzung* (фуқаролаштирилган таржима) методидан фойдаланилган. Қадимги обиданинг иккинчи, В.Радлов қаламига мансуб таржимасида мутаржим аслият матнини филологик аниқликда, сўзма-сўз ўгириш йўлидан бориб, *verfremdete Übersetzung* (хорижийлаштирилган таржима) методини қўллаган. Буни биздаги таржимада аниқлик ва эркинлик деган тушунчаларга муштарак эканлигини эътироф

этиш мумкин. Ҳар бир таржима матнига мутаржимлар муайян мақсад билан ёндошиб, ўз мутахассисликлари талабларидан келиб чиққан ҳолда фаолият кўрсатганлар. Агар реалия сўзлар таржимасида транскрипция ва транслитерация усулларидан фойдаланиб, фақат энг мураккаб бўлган қадимги туркий хос сўзларнигина изоҳлашга ҳаракат қилинган бўлса, ҳолат реалияларини қайта яратишда тушунтириш, тавсифлаш, аниқлаштириш усулларига мурожаат қилинган.

“Қутадғу билиг” Ўрта асрлар Марказий Осиё туркий халқларининг такрорланмас қомусий обидаси. Унинг Ғарб тилларига такрор ва такрор тардима қилиниши мазкур обидага жаҳон илмий ва ижодий жамоатчилигининг қизиқиши тобора ортиб бораётганлигидан далолатдир. Ҳар бир авлод бу қомусий манбага ўз муносабатини билдириб келмоқда. Келажакда мазкур обиданинг яна бошқа қирраларининг кашф этишига шубҳасиз ишонамиз.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

Кирил имлосидаги адабиётлар:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1969. – 608 с.
2. Алексеева И.С. Введение в переводоведение. Учебное пособие для студентов филологических факультетов. – Москва: Издательский центр “Академия”, 2004 стр.
3. Англо– русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Изд. 14– ое. Москва: энциклопедия, 1979. – 912 с.
4. Баранов Х. К. Арабско– русский словарь: 42000 слов. – 3– е. – М.: Издатель В. Костин, 2001. – 944 с.
5. Бартольд И.И. Сочинения в 5 томах, т 5, М.: Наука, 1966.
6. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М.: Международные отношения, 1975. – 230 с.
7. Бойназаров Ф.А. Қадимги дунё тарихи. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004. – Б. 428– 429.
8. Вайсбурд М.Л. Реалии как элемент страноведения. – Рязань, 1972.
9. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Изд– е 3– е. м., 1983.
10. Влахов С., Флорин С. Непереводимые в переводе. – Москва: Просвещение, 1986.
11. Виноградов С.И. О социальном аспекте лексической нормы. – Литературная норма в лексике и фразеологии. М., 1983.
12. Древнетюркский словарь. – Ленинград : Наука, 1969. – 676 с.
13. Ёкубов А. “Қутадғу билиг”да давлатчилик концепцияси. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1997. – 64 б.
14. Ислом. Энциклопедия. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2004.
15. Краткая литературная энциклопедия. – Москва, 1972.

16. Караматов Ҳ. Ўзбек адабиётида Қуръон мавзулари. – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 31– 38.
17. Лапасов Ж. Мумтоз адабий асарлар ўқув луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994 – 272 б.
18. Махмуд Кошғарий. Девони луғотит турк. Нашрга тайёрловчи С.Муталибов. – Тошкент, 1960. – 499 б.
19. Реформатский А.А. Введение в языкознание. Издание 4 – е. – Москва, 1967.
20. Россельс В.М. Эстафета слова. Искусство художественного перевода. – Москва, 1972.
21. Руф К. История Александра Македонского. – Москва: МГУ, 1963. – 232 с.
22. Саломов Ғ. Таржима назариясига кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978 йил.
23. Саломов Ғ. Таржима ташвишлари. – Тошкент, Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 190 б.
24. Сапогова А.К. Реалия и заимствования. Учебное пособие. – Москва, 1979.
25. Соболев Л.Н. Пособие по переводу с русского языка на французский язык. – Москва: Просвещение, 1952.
26. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997.
27. Суперанская А.В. Имя через века и страны. – Москва: Наука, 1990. – С.10– 11.
28. Томахин Н.Д. Америка через американизмы. – Москва, 1988.
29. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1991. – 160 б.
30. Тўхлиев Б. “Қутадғу билиг”нинг поэтикаси масалалари. Талмех. – Б. 426– 429 // Ўлмас обидалар. – Тошкент: Фан, 1983. – 442 б.
31. Тўхлиев Б. “Қутадғу билиг”да ранг рамзига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2001. – № 3. – Б. 34– 38.

32. Файзуллаева Раъно. Научный колорит и художественное произведение. АКД. – Ташкент, 1972.

33. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. – Москва: Просвещение, 1983. – 290 с.

34. Чернов Г.В. К вопросу о передаче без эквивалентной лексики при переводе публицистики на английский язык. – Уч.записки МГПИИЯ, т.ХVI, М,1958.

35. Швейцар А.Д. Перевод и лингвистика. – Москва, 1973.

36. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. Перевод С.Иванова. – Москва: Наука, 1983. – 558 с.

37. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Қ. Каримовники. – Тошкент: Фан, 1971. – 964 б.

38. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Ҳозирги ўзбек тилида баён қилувчи ва сўз боши муаллифи Б.Тўхлиев. – Тошкент: Юлдузча, 1990 . – 164 б.

39. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик– Москва: Рус тили, 1981. Т.1. – 631 б.

40. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик – Москва: Рус тили, 1981. –Т.2. – 715 б.

41. Қаюмов А. Садди Искандарий. – Тошкент, 1975. – 210 б.

42. Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: Шарқ, 1992. – 494 б.

Лотин имлосидаги адабиётлар рўйхати:

43. Kutadku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun. Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo. Herausgegeben von Dr. W.Radloff. – St. Petersburg, 1910. – 560 S.

44. Kutadgu Bilig I: Metin. Istanbul.: 1947. Note also Arat's translation into modern Turkish: Kutadgu Bilig II" Tercime. Ankara.: 1959. Second Edition: Civiri.Ankara, 1979. – 278 S.

45. Wamberi Herman. Uigurische Sprachmonumente und das Kutadgu Bilig. Uigurische Text mit Transkription und Übersetzung von Herman Wamberi. – Innsbruck, 1870.

46. Yusuf Khas Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko– Islamic Mirror for Princes, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. – Chicago– London: University of Chicago Press, 1983. – 281 p.

Интернет материаллари:

47. Ражабов Қаҳрамон. Алп Эр Тўнга Турон ҳоқони. Мақоланинг интернет манзили: <http://kh-davron.uz/kutubxona/turk/qahramon-rajabov-alp-er-tonga-turon-hoqoni.html>

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I БОБ. РЕАЛИЯЛАРНИНГ ФАНДА ЎРГАНИЛИШИ.....	6
1.1. Реалия ҳақида тушунча.....	6
1.2. Реалияларнинг бошқа лексик бирликлар орасидаги ўрни.....	10
1.3. Реалияларни таснифлаш муаммолари.....	16
1.4. Таржимашуносликда ҳолат (ситуатив) реалияларига муносабат	21
1.5. Ўзбек таржимашунослигида реалия масаласининг ўрганилиши	25
II БОБ. “ҚУТАДҒУ БИЛИГ” АСАРИДАГИ РЕАЛИЯ СЎЗЛАР ТАРЖИМАСИ	30
2.1. “Қутадғу билиг”даги маданий-маиший реалиялар таржимаси.....	30
2.1.1. Шахс, жой ва амал-мартаба номлари ва уларнинг таржимадаги талқинлари	30
2.1.2. Озиқ-овқат, ичимлик, овқатланиш, уй-рўзғор анжомлари, кийим-кечак ҳамда тўй маросим номлари таржимаси	41
2.1.3. Касб-ҳунарга оид хос сўзлар таржимаси	48
2.2. “Қутадғу билиг”даги тарихий шахслар ҳамда асар қаҳрамонлари номлари билан боғлиқ реалиялар таржимаси	53
2.3. “Қутадғу билиг”даги давлат рамзлари ва ёрликларига оид хос сўзлар таржимаси	66
2.4. “Қутадғу билиг”да ранг рамзи ва унинг таржимадаги талқинлари	70
2.5. “Қутадғу билиг”даги диний-мифологик реалиялар таржимаси....	78
III БОБ. “ҚУТАДҒУ БИЛИГ” АСАРИДАГИ ҲОЛАТ (СИТУАТИВ) РЕАЛИЯЛАР ТАРЖИМАСИ	102
3.1. “Қутадғу билиг”даги ҳолат реалиялари хусусиятлари	102
3.2. Асардаги ҳолат реалияларининг немисча талқини	105
3.3. Асардаги ҳолат реалияларининг инглиз (америка)ча талқини	110
ХУЛОСА	113
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	115

Илмий нашр

Зоҳиджон Садиқов

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ РЕАЛИЯЛАР ТАРЖИМАСИ

Монография

Мухаррир : **Дилмурод Жумабоев**
Мусахҳих : **Анвар Икрамов**
Техник муҳаррир : **Раҳмонжон Мамадалиев**

2021 йил 23 августда теришга берилди.
2021 йил 13 сентябрда босишга рухсат этилди.
Бичими 60x841/16. Ҳажми 7,5 босма табоқ.
Times New Roman гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Буюртма рақами – 90. Адади 100 нусха.
Баҳоси келишилган нарҳда.

«Vodiy Media» нашриёти

Наманган шаҳри, Навоий кўчаси, 36-уй, 4-қават
Тел.: (+99893) 408-59-00 e-mail: vodiymedia@inbox.ru

Нашриёт лицензия рақами АІ-285, 2016 йил 4 ноябрда берилган

---

*«Яшин саноат» босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Наманган шаҳар Хамрох кўчаси 71А уй.*

